

ציון

העורכים: מיכאל טוך, עזרא מנדלסון, נדב נאמן, ורד נעם

מזכיר המערכת: יחזקאל חובב

שנה עז • ד • תשע"ב

רבעון לחקר תולדות ישראל
החברה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

התוכן

- 437 עוזי ליבנר: ראשית ההתיישבות היהודית בגליל בימי הבית השני: מקורות היסטוריים וממצא ארכאולוגי
- 471 אמיר מזור: אסד היהודי – רופא חצר בתקופה הממלוכית
- 491 מוטי בנמלך: מעבר לסמבטיון: תמורות בדימוים של עשרת השבטים והציפייה לשובם בראשית העת החדשה
- 529 מרדכי זלקין: חקלאות וחקלאים במרחב התרבות היהודית-הליטאית

ספרים ודברי ביקורת

- 555 מיכאל טוך: Christine Descatoire (ed.), *Trésors de la Peste noire. Erfurt et Colmar*; Sven Ostritz (ed.), *Die mittelalterliche jüdische Kultur in Erfurt, 1: Der Schatzfund, Archäologie – Kunstgeschichte – Siedlungsgeschichte; 2: Der Schatzfund, Analysen – Herstellungstechniken – Rekonstruktionen; 3: Der Schatzfund, Münzen und Barren; 4: Die alte Synagoge; 5: Beiträge zum Kolloquium*
- 558 מעוז כהנא: Robert Libeles, *Jews Welcome Coffee, Tradition and Innovation in Early Modern Germany*
- 564 אריאל פלדשטיין: בן ציון דינור, כתבים – חדשים וגם ישנים, בעריכת אריאל ריין
- 570 מספרות המחקר
- 575 ספרים שנתקבלו במערכת

XXXIII תקצירים באנגלית

חקלאות וחקלאים במרחב התרבות היהודית-הליטאית

מאת מרדכי זלקין

הדימוי ההיסטורי של הפרופיל התעסוקתי של יהדות מזרח אירופה הושפע מתפיסות אידאולוגיות שונות בעלות מגמה דומה. מי שנמנו עם תנועת הפועלים נהגו להציג את יהודי תחום המושב כחברה עיירתית-עירונית המקיימת מרחב חברתי-תעסוקתי מנוון ולא פרודוקטיבי, המבוסס בעיקרו על מסחר זעיר, על עיסוקים בלתי יצרניים ועל ניצול מתמשך של החברה הלא-יהודית המקומית.¹ גם הנרטיב הציוני הקלסי אימץ דימוי דומה, תוך שהוא דוחק אל שולי הזיכרון הקולקטיבי כל תופעה שיכולה הייתה להעיב, ולו במשהו, על דמותו של 'היהודי החדש', החקלאי עובד האדמה, שתפסה מקום מרכזי באתוס הציוני.² תפיסה דומה, שמקורה לא היה במניעים אידאולוגיים, רווחה הן בנרטיב היהודי העממי ה'קלסי' שהתעצב לאחר השואה הן במחקר. תפיסה זו הבחינה הבחנה ברורה בין הלא-יהודי, עובד האדמה, לבין היהודי, שתואר כמי שעיסוקו בתיווך, במלאכה זעירה, במתן שירותים לאוכלוסייה הלא-יהודית ובמסחר.³ בצד המכנה המשותף הסטראוטיפי, משקפות תפיסות אלה גם את הדעה המקובלת, הרואה את החברה היהודית שהתגוררה באזורים המזרחיים של 'מרחב התרבות היהודית האשכנזית',⁴ כלומר בפולין, באוקראינה, ברוסיה הלבנה ובמרחב הבלטי,

* ראשיתו של מחקר זה בעת שהותי כעמית מחקר במרכז נבולין לתולדות יהודי רוסיה ומזרח אירופה באוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 2005. ברצוני להודות לצוות המרכז – פרופ' ישראל ברטל, ד"ר יונתן דקל-חן וגב' אביטל דובינסקי – על הסיוע הרב והיחס החם. כמו כן ברצוני להודות לפרופ' זאב גריס, לפרופ' דוד רוסקיס, לד"ר חזי עמיאור, לפרופ' Darius Staliūnas ולד"ר Eric Goldstein על שהפנו את תשומת לבי למספר מקורות חשובים, וכן לפרופ' קימי קפלן, לד"ר ולדימיר לוין ולקוראים מטעם מערכת 'ציון' על הערותיהם המועילות.

1 ראו למשל: חיים זיטלובסקי, כתבים, מרחביה 1961, עמ' 197; אי' איליאשוויץ, מה על יהודי רוסיה לעשות?, ירושלים תשכ"ז; יעקב לשצ'ינסקי, 'סטטיסטיקה של עיירה אחת', התפוצה היהודית, ירושלים תשכ"א, עמ' 17–38.

2 ראו למשל: בוקי בן יגלי (י"ל קצנלסון), שירת הזמיר, ווארשא תרנ"ה. על מידת השפעתו של חיבור זה על צעירים יהודים בני הזמן ראו: עקיבא אטינגר, 'ההתיישבות החקלאית של היהודים בארצות הגולה', השדה, יד (תרצ"ד), עמ' 486.

3 Ellen Livingston, *Tradition and Modernism in the Shtetl: Aisheshuk 1919–1939*, Princeton 1986, p. 41; Uri D. Herscher, *Jewish Agricultural Utopias in America, 1880–1910*, Detroit 1981, p. 18; Shaul Stampfer, 'Remarriage among Jews and Christians in Nineteenth-Century Eastern Europe', *Jewish History*, 3, 2 (1988), pp. 85–114

4 על מונח זה ועל הגדרותיו הלשוניות-הגאוגרפיות ראו: Neil G. Jacobs and Joseph C. Loon, 'The Geography of Ashkenaz: On the Development of an Ethno-Geographic Information System (EGIS)', *Shofar*, 10, 4 (1992), pp. 6–29

כיחידה אתנית-תרבותית אחת. יחידה זו כונתה 'יהדות מזרח אירופה',⁵ כינוי שהשפיע גם על הדימוי של הפרופיל התעסוקתי הקולקטיבי שלה.⁶

ואולם, ניתן להבחין בתפיסות תרבותיות ייחודיות לקבוצות המשנה הגאו-תרבותיות שהרכיבו חברה זו,⁷ ובחינה מדוקדקת של המבנה התעסוקתי של החברה היהודית במרחבים אלה אכן מצביעה על קיומם של מודלים תעסוקתיים שונים. על בסיס ההנחה שפרופיל תעסוקתי קיבוצי הרווח במסגרת חברתית מוגדרת משקף לא רק את התנאים הפוליטיים, הפיזיים והכלכליים המקומיים, אלא גם את האתוס התרבותי הייחודי של הקבוצה החברתית הנדונה, בחינה מעין זו יכולה לשפוך אור על מידת השונות של קבוצות המשנה בחברה היהודית הנדונה.⁸ דבר זה נכון במיוחד ביחס לתחומי עיסוק המצויים בשולי המרחב התעסוקתי המקובל בקבוצה חברתית זו, אם בשל תפיסות רעיוניות ודתיות מקובלות ואם על רקע מסורות תעסוקתיות שהתפתחו לאורך הדורות.

דוגמה ייחודית לתחום עיסוק שולי מעין זה, ככל שמדובר בחברה היהודית באירופה, היא החקלאות. על פי התפיסה המקובלת, הן בשיח העממי הן במחקר, העיסוק בחקלאות בקרב היהודים במרחב התרבותי-האשכנזי היה בגדר תופעה שולית, הן בהיקפו הן במשמעויותיו החברתיות והתרבותיות.⁹ ואולם, מבחינה של המקורות עולה שהיו גישות שונות

5 A. Field of Jewish Geography', *ibid.*, 17, 1 (1998), pp. 1–18

לשונות' ראו: Robert D. King, 'On the Uses of Yiddish Language Geography', *ibid.*, pp. 81–89; Steven Lowenstein, 'The Shifting Boundary Between Eastern and Western Jewry',

Jewish Social Studies, 4 (1997), pp. 60–78

6 ראו למשל: שטמפר (לעיל, הערה 3), עמ' 97; David Biale, 'A Journey between Worlds: East European Jewish Culture from the Partitions of Poland to the Holocaust', *Cultures of the Jews*, ed. David Biale, New York 2002, pp. 799–860

7 ראו למשל: Yoav Peled and Gershon Shafir, 'From Caste to Exclusion: The Dynamics of Modernization in the Russian Pale of Settlement', *Studies in Contemporary Jewry*, 3 (1987), pp. 98–114

8 Eli Lederhendler, 'Did Russian Jewry Exist Prior to 1917?', *Jews and Jewish Life in Russia and the Soviet Union*, ed. Yaacov Ro'i, Ilford 1995, pp. 15–27. וראו גם: משה מישינסקי, ראשית תנועת הפועלים היהודית ברוסיה, תל אביב תשמ"א, עמ' 28–33; רחל מנקין, "דייטשן", "פולנים" או "אוסטרים"? דילמת הזהות של יהודי גליציה (1848–1851), ציון, סח (תשס"ג), עמ' 223–262.

9 Ann Swidler, 'Culture in Action: Symbols and Strategies', *American Sociological Review*, 51 (1986), pp. 273–286; Mordechai Zalkin, 'Lithuanian Jewry and the Concept of "East European Jewry"', *Polin*, 25 (2012), pp. 57–70

ראו: בער ברזצקוס, 'די אידישע לאַנדווירטשאפט אין אייראָפּאָ', בלעטער פאר אידישע דעמאָגראַפיע, סטאַטיסטיק און עקאָנאָמיק, 5 (1925), עמ' 13–16; הנ"ל, די יידישע לאַנדווירטשאפט אין מזרח אייראָפּע, בערלין 1926; גרשון הונדרט, גאולה קטנה ומעט כבוד: החברה היהודית בפולין-ליטא במאה השמונה-עשרה, ירושלים תשס"ח, עמ' 29–32; Jacob Goldberg and Adam Teller, 'The Jewish Lower Classes in Late Eighteenth Century Poland-Lithuania', *Varieties of Multiculturalism in Modern European History: The Case of the Jews*, eds. Michael Heyd

כלפי תחום עיסוק זה בקרב יהודי מזרח אירופה.¹⁰ על רקע זה ברצוני לבחון להלן את שאלת מקומו של העיסוק בחקלאות כמרכיב ייחודי בפרופיל התעסוקתי של אחת מקבוצות המשנה הבולטות במרחב זה: היהודים שחיו במרחב התרבות היהודית-הליטאית ונדעו בשיח העממי כ'ליטווקס'.¹¹ כאמור, בחינה מעין זו יכולה לתרום תרומה של ממש הן להבנת הדפוסים התרבותיים ותודעת הזהות הקולקטיבית של קבוצות המשנה בחברה היהודית הנידונה, הן לבירור ההבדלים ביניהן.

א. 'רבים בליטא עובדי גנות'¹²

עדויות ראשונות על עיסוקם של יהודים בחקלאות במרחב התרבות היהודית-הליטאית מופיעות בכתבי קיום (פריבילגיות) שהעניקו מלכים ונסיכים מקומיים כבר במהלך המאה הארבע עשרה, הן ליהודי המרחב כולו הן לקהילות ייחודיות.¹³ מכאן ואילך קיימות עדויות על כך

and Oded Heilbronner, Jerusalem 1998, pp. 73–83; Bernard D. Weinryb, *Neuste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen*, New York 1972, pp. 156–191

10 ראו למשל: יהודה ליב גורדון (אביעזר מקנדיא), 'היהודים עובדי האדמה בדרום רוסיה ומעמדם, השחר, ז (תרל"ו)', עמ' 361–369, 418–428; עזריאל נתן פרנק, 'היהודים ועבודת האדמה בפולין, הצפירה, אייר-סיון תרפ"א: יעקב קאנטאר, די אידישע ערד-איינארדענונג אף אוקראינע, מאסקווע 1929; אברהם יעקב ברור, גליציה ויהודיה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 169–177; יוסף מזור, חקלאים יהודים בגולה: ההתיישבות החקלאית היהודית בבסרביה (1837–1941) והשתקפותה בכתבי ש"ל בלנק, ירושלים תשס"ו; Виктор Никитин, *Еврейские поселения северо и юго-западных губерний, 1835–1890 гг.*, С.-Петербург 1894; Jan Przedpelski, 'Pionierzy mechanizacji rolnictwa na Mazowszu', *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 85 (1973), pp. 79–83; Jakub Chonigsman, 'Głód lat 1932–1933 i upadek żydowskiego rolnictwa na Ukrainie', *ibid.*, 181 (1997), pp. 53–64; Sławomir Tokarski, *Ethnic Conflict and Economic Development: Jews in Galician Agriculture 1868–1914*, Warszawa 2004

11 קווי התיחום של מרחב התרבות היהודית-הליטאית חפפו עד שלהי המאה השמונה עשרה את תחומי הנסיכות הגדולה של ליטא; מתקופה זו ועד מלחמת העולם הראשונה את תחומי הגוברניות של מינסק, וילנה, קובנה, גרודנה, סובאלק, ויטבסק ומוהילב, ובשנים שבין מלחמות העולם את המרחב הכולל את בלארוס, ליטא, דרום-מזרח לטביה וצפון-מזרח פולין. ראו: Dovid Katz, 'Cultural Correlates of the Grand Duchy of Lithuania', *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos Tradicija ir Paveldo Dabys*, eds. Alfredas Bumblauskas, Šarunas Liekis and Grigorijus Potašenko, Vilnius 2008, pp. 169–204; Neil G. Jacobs, 'Yiddish in the Baltic Region', *Circum-Baltic Languages*, eds. Östen Dahl and Maria Koptjevskaja-Tamm, 1, Amsterdam 2001, pp. 285–312; Adam Teller and Magda Teter, 'Borders and Boundaries in the Historiography of the Jews in the Polish-Lithuanian Commonwealth', *Polin*, 22 (2010), pp. 4–7. על יהודי ליטא ותרבותם הייחודית ראו: אפרים דיינארד, מסע באירופא, פרעסבורג תרמ"ה, עמ' 66–68; מרדכי זלקין, 'בין גאון לעגלון', גשר, 136 (1997), עמ' 73–82; Dovid Katz, *Lithuanian Jewish Culture*, Vilnius 2004, pp. 51–56

12 משה ליב ליליינבלום, 'עזרה בצרות', המליץ, כ' באלול תרל"ח.

13 שמואל ארתור ציגלמן, יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648), ירושלים תשנ"א, עמ' 62; ישראל

שהעיסוק בחקלאות לא היה תופעה חד פעמית אלא מגמה רציפה ורווחת. על רקע זה טען יצחק שיפר, כי 'במאה החמש עשרה היו חקלאים יהודים חזיון נפרץ ברוסיה', וכן ש'יהודים השתתפו במידה ניכרת גם בהתיישבות החקלאית של ליטה'.¹⁴ כיוצא בכך הצביע סרגיי ברשדסקי על מעורבותם של יהודים במגזר החקלאי במרחב זה במהלך המאה השש עשרה.¹⁵ הדבר בא לידי ביטוי, למשל, בחכירה נרחבת של אחוזות חקלאיות וכן בעיבוד אדמות בידי יהודים באזור העיר סלונים כבר באמצעה של מאה זו.¹⁶ תמונה דומה על היקף מעורבותם של יהודים בתחום החקלאות במהלך המאה השש עשרה עולה גם ממחקריהם של מרדכי נדב וזליק האַניק.¹⁷

עדות מעניינת ביותר על עיסוק של יהודים שחיו במרחב זה בחקלאות במהלך המאה השמונה עשרה מצויה בכתביו של הכומר, ההיסטוריון והאתנוגרף האנגלי ויליאם קוקס (William Coxe), שבמהלך מסעותיו ברבע האחרון של מאה זו הגיע גם למרחב הליטאי. בבואו לבחון את עולמם של היהודים במרחב זה, ציין הנוסע האנגלי תופעה שנראתה לו מזרה וייחודית גם יחד: 'זו כנראה המדינה היחידה באירופה', כתב קוקס, 'שבה יהודים מעבדים את האדמה. בעברנו בליטא ראינו אותם לעתים תכופות עוסקים בזריעה, בקציר, בגיזום ובעבודות חקלאיות אחרות'.¹⁸ אמנם, ייתכן כי התמונה שנגלתה לנגד עיניו של קוקס נבעה גם מתקנה ממשלתית משנת 1775, שהעניקה פטור ממסים לכל יהודי שיעסוק בחקלאות, אך לא ניתן להתעלם מן האופן שבו הוא מציין את הייחודיות שבכך.¹⁹ לכאורה, אין כל סיבה

קלויזנר, 'תולדות היהודים בליטא', יהדות ליטא, א, בעריכת נתן גורן ואחרים, תל אביב תש"ך, עמ' 25, 27. לדיון מפורט בנושא זה ראו: Сергей Александрович Бершадский, *Литовские евреи, история их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии, 1388–1569 гг.*, С.-Петербург 1883, pp. 173–239

14 יצחק שיפר, 'תולדות הכלכלה של יהודי פולין וליטא מימים ראשונים ועד לחלוקת המדינה', בית ישראל בפולין, בעריכת ישראל היילפרין, א, ירושלים תש"ח, עמ' 163; הנ"ל, 'תולדות הכלכלה היהודית, ב, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 557. על החקלאות בנסיכות הגדולה של ליטא במאה החמש עשרה ראו: Daniel Stone, *The Polish-Lithuanian State, 1380–1795*, Seattle-London 2001, p. 72.

15 ברשדסקי (לעיל, הערה 13), עמ' 407.

16 קלמן ליכטנשטיין, 'תולדות הישוב היהודי בסלונים', פנקס סלונים, בעריכת קלמן ליכטנשטיין, תל-אביב תשכ"ב, א, עמ' יא.

17 Mordechai Nadav, 'Jewish Ownership of Land and Agricultural Activity in 16th Century Lithuania', *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, ed. Adam Teller, Jerusalem 1998, pp. 161–165.

18 טויזנט יאָר פינסק, בעריכת בנציון האַפּמאַן, ניו-יאָרק 1941, עמ' 30.

William Coxe, *Travels in Poland, Russia, Sweden and Denmark*, London 1802, 1, p. 237. ראו: רחל ניהויר, וויליאם קוקס והתיירות הבריטית בפולין במאה ה-18, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1995; גולדברג וטלר (לעיל, הערה 9), עמ' 73. על תהליך האגרייציה במרחב זה במהלך המאה השמונה עשרה ראו: אריה פינקלשטיין, 'הכלכלה של יהודי ליטא', יהדות ליטא, א (לעיל, הערה 13), עמ' 162; כנסת ישראל, א (תרמ"ז), ב, עמ' 150–156.

19 שמואל יוסף פין, קריה נאמנה, וילנא תר"ך, עמ' 24. על היבטיה השונים של רפורמה זו ראו: Tadeusz Czacki, *Rosprawa o żydach*, Wilno 1807, pp. 240–245

להטיל ספק בעדות זו, ולו בשל העובדה שקשה להצביע על מניע כלשהו של קוקס לשרטט את הפרופיל התעסוקתי של יהודי ליטא באופן שאינו תואם את המציאות או את הדימוי המקובל. ועם זאת, תיאורו מעורר שתי שאלות: (א) האם התרשמותו אכן שיקפה מציאות רווחת? האם בשלהי המאה השמונה עשרה עסק אחוז בעל משמעות מבין היהודים שחיו במרחב התרבות היהודית-הליטאית בחקלאות בפועל, או שמא מדובר בקבוצה קטנה, שמיקדה את תשומת לבו כי חרגה מן הדימוי הקלסי של היהודי, המוצא את פרנסתו בעיקר ממסחר? (ב) האם פרופיל תעסוקתי מעין זה אפיין את יהודי המרחב הנדון לאורך זמן, או שמא לעיניו של קוקס נתגלתה תופעה זמנית בלבד?

למן ראשית המאה התשע עשרה התרחב באופן ניכר היקף העיסוק בחקלאות בקרב יהודי המרחב המזרח אירופי כולו, וכבר בשנת 1818 הייתה החקלאות למקור פרנסתם של יותר משנים עשר אלף יהודים באוקראינה, ברוסיה הלבנה ובליטא.²⁰ ואולם, אם התפתחותה של החקלאות היהודית באוקראינה התבססה בעיקר על מהגרים יהודים, שהגיעו לאזור מתחומי מרחב התרבות היהודית-הליטאית (ראו להלן), הרי שהרוב המוחלט של האיכרים היהודים במרחב הנדון כאן היו בני המקום. החל בראשית שנות השלושים של המאה אנו עדים לגידול בהיקף העיסוק של יהודים בחקלאות, ולא פחות חשוב מכך – בהתארגנותן של צורות התיישבות יהודיות שהתאימו לכך שרובם המכריע של תושביהן יעסוק בחקלאות. דוגמה טיפוסית לכך הן המושבות החקלאיות שנוסדו בסמוך לערים סלונים ובוברויסק בשנים 1833–1862.²¹

ואכן, בשנת 1847 עמדו לרשות החקלאים היהודים, באזורי רוסיה הלבנה בלבד, שטחים בהיקף של כתשע מאות אלף דונם.²² סקר משנת 1851 העלה כי כחמש מאות ושמונים משפחות יהודיות התיישבו במרחב הכפרי הליטאי ועסקו בחקלאות, וחמש שנים לאחר מכן גדל מספרן ליותר מאלף.²³ הביטוי הבולט ביותר של מגמה ייחודית זו הוא שבאמצע המאה התשע עשרה

20 יעקב לעשנינסקי, 'די עקאָנאָמישע אנטוויקלונג פון אידישן פּאָלק אין די לעצטע הונדערט יאָר', שריפטן פאר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק, א (1929), עמ' 56.

21 חיים יאשינאווסקי, 'באברויסק', הכרמל, כ"ז באדר ב' תרכ"ב; יהודה סלוצקי, 'ישובים קלאיים יהודיים במחוז בוברויסק', באברויסק, בעריכת יהודה סלוצקי, ישראל 1967, ב, עמ' 828; מענדל עלקין, 'קאזלאוויטש', שם, עמ' 827; קדיש לוז, 'בדומאנובו', שם, עמ' 826–827; יוסף סטארעוואלסקי, 'יהודים עובדי אדמה', המליץ, ט"ז בטבת תרכ"ב; יחזקאל רבן (עורך), ספר דרצ'ין, תל אביב תשל"ב, עמ' 63 ואילך, 267–266, 394–395; חיים צבי סיני, 'המושבה סיני', העבר, יד (תשכ"ז), עמ' 229–235; ליכטנשטיין (לעיל, הערה 16), עמ' מה-מו. וראו גם: J.G. Kohl, *Russia*, London 1844, p. 369.

22 א' בוזשעוויטש, 'די לאַגע פון די ייִדישע קאָלאָניסטן נאָך דער דריטער איבערוואַנדערונג פון ווייסרוסלאַנד', צייטשריפט פאַר ייִדישער געשיכטע, דעמאָגראַפיע און עקאָנאָמיק, ליטעראַטור-פאַרשונג, שפראַכוויסנשאַפט און עטנאָגראַפיע, 2–3 (1928), עמ' 139; ש' באַראַוואַ, 'די ייִדישע קאָלאָניעס נאָך דער צווייטער איבערוואַנדערונג פון ווייסרוסלאַנד', שם, עמ' 111–138.

23 שלמה בעלקין, 'מיושבות העברים', המליץ, י"ב, ט"ו בחשוון תרנ"ה; צבי ליבנה-ליברמן (עורך), איכרים יהודים ברוסיה, תל אביב תשכ"ז, עמ' 88–92, 103; Илья Григорьевич Оршанский, *Евреи в России: очерки экономического и общественного быта русских евреев*, С.-Петербург 1877, p. 121

היו במרחב התרבות היהודית-הליטאית שלוש מאות מתוך ארבע מאות ועשרים היישובים החקלאיים היהודיים שהוקמו בכל רחבי 'תחום המושב'.²⁴ תמונה תעסוקתית זו לא השתנתה גם בשלהי המאה התשע עשרה, והיקף השטח החקלאי שחכרו יהודים בגוברניה של וילנה בלבד הגיע ליותר ממיליון ושלוש מאות אלף דונם.²⁵ תמונה זו מקבלת אישוש גם מממצאי מפקד האוכלוסין הכללי שנערך באימפריה הרוסית בשנת 1897.²⁶ מנתוני המפקד עולה, שאחוז היהודים שעסקו בחקלאות בליטא וברוסיה הלבנה (4.8%) היה מן הגבוהים ביותר בכל האזורים שבהם נערך המפקד, וגבוה באופן מיוחד מן הממוצע הכללי בקרב יהודי האימפריה (3.6%).²⁷ כך, לדוגמה, מממצאי הסקר אנו למדים שאחד עשר אחוזים מן המפרנסים היהודים בעיירה ניישטוט שאקי (Kudirkus Naumiestis) עיבדו שטח של כשלושת אלפים דונם. במפנה המאה התשע עשרה הייתה החקלאות לעיסוקם הישיר ולמקור פרנסתם העיקרי של כחמישים אלף יהודים שחיו במרחב התרבות היהודית-הליטאית,²⁸ והיקף השטח החקלאי שעיבדו יהודים אלה (לא כולל שטחים שנחכרו למטרות אחרות) הגיע לכ־340,000 דונמים, מתוכם כ־250,000 דונמים במושבות חקלאיות.²⁹ העיסוק של יהודים בחקלאות במהלך המאה התשע עשרה נתפס במרחב תרבותי זה כאפיק

- 24 יעקב שאצקי, 'צו דער געשיכטע פון דער יידישער קאָלאָניאַציע אין קינגרייך פּוילן, ייו"א בלעטער, 6 (1934), עמ' 11.
- 25 יעקב לשצינסקי, התפוצה היהודית, ירושלים תשכ"א, עמ' 118; Lucien Wolf, *The Legal Sufferings of the Jews in Russia*, London 1912, p. 23. בשנות התשעים של המאה התרנסו מחקלאות כאלף יהודים בסביבות העיירה א'רנה שבצפון מזרח ליטא. ראו: דב לוי (עורך), פנקס הקהילות - ליטא, ירושלים תשנ"ז, עמ' 130.
- 26 לפירוט הממצאים הרלוונטיים שעלו ממפקד זה ראו: *Сборник материалов об экономическом положении евреев в России*, С.-Петербург 1904; Николай Александрович Тройницкий, *Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года*, С.-Петербург 1905; Бер Давидович Бруцкус, *Профессиональный состав еврейского населения России*, С.-Петербург 1908; Christoph Schmidt, 'Bauern', *Die Nationalitäten des Russischen Reiches in der Volkszählung von 1897*, eds. Henning Bauer et al., Stuttgart 1991, 1, pp. 409-412; 2, pp. 154, 157, 170, 184, 252, 278, 304, 330
- 27 שמואל אטינגר, 'דמותה היישובית והכלכלית של יהדות רוסיה בסוף המאה ה-19', בין פולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 268. על פי נתונים אלה, נרשמו בגוברניה של קובנה 3,270 יהודים כעוסקים בחקלאות. ראו: יעקב לעשצינסקי, 'די עקאָנאָמישע לאגע פון די יידן אין ליטע', ליטע, בעריכת מענדל סודארסקי, ניו יורק 1951, עמ' 849-850; יעקב ראסיין, 'חקלאות וגננות בקרב יהודי ליטא', יהדות ליטא, ב, בעריכת יעקב אולייסקי ואחרים, תל-אביב תשל"ב, עמ' 101; ה' אלעקסאנדראָו, 'די יידישע באַפעלקערונג אין מינסק לויט די פאלק-ציילונגען פון 1897 און 1926', צייטשריפט, 4 (1930), עמ' 222.
- 28 פינקלשטיין (לעיל, הערה 18), עמ' 177; אריה טרטקובר, ההתיישבות היהודית בגולה, תל-אביב תשי"ט, עמ' 72.
- 29 *The Jewish Encyclopedia*, New York 1905, 1, p. 256. על היקף העיסוק של יהודים במזרח אירופה בחקלאות בשנים אלה ראו: בר ברוצקוס, 'מושבותינו ברוסיה והתנחלותנו בא"י', האדמה, א (תר"ף), עמ' 457; אטינגר (לעיל, הערה 2), עמ' 481. וראו גם: הני', עם חקלאים יהודים בתפוצות,

תעסוקתי מועדף, כפי שאנו למדים מנכונותם יוצאת הדופן לממש חלופה זו בשעות של משבר כלכלי או כאשר לעיסוק בתחום זה נלוו הטבות ייחודיות. אכן, זמן קצר אחרי פרסום תקנת 1804, שבה יחד פרק שלם לעידוד יהודים למעבר להתיישבות חקלאית,³⁰ פנו לשלטונות קבוצות גדולות של משפחות יהודיות ממרחב התרבות היהודית-הליטאית בבקשה לממש רעיון זה. בנוסף לקבוצה של מאתיים משפחות מאזור גרודנו (Grodno),³¹ יש לציין קבוצה מן העיר מוהילב (Mogilev) ומן העיירה מסטיסלב (Mestislvl) שבצפון מזרח רוסיה הלבנה, שמנתה תשע מאות ואחת עשרה משפחות.³² על פי הערכתו של שמעון דובנוב, בסוף שנת 1806 הגיע מספר הבקשות של משפחות יהודיות מאזור זה לעבור להתיישבות חקלאית לאלף וחמש מאות.³³ פניות מעין אלה חזרו על עצמן בשנת 1822,³⁴ ככל הנראה בעקבות הצו לגירוש היהודים מן הכפרים בגוברניות של מוהילב, ויטבסק (Vitebsk) וגרודנו,³⁵ וביתר שאת, בראשית תקופת שלטונו של הצאר ניקולאי הראשון (1825–1855). כיוצא בכך, בעקבות פרסום קובץ נוסף של תקנות בשנת 1835, שגם בו יחד פרק שלם ליהודים 'עובדי אדמה',³⁶ פנו שמונה מאות ועשר משפחות יהודיות בראשית שנת 1836 לשלטונות רוסיה בבקשה לעבור להתיישבות חקלאית בגוברניות של אומסק (Omsk) וטובולסק (Tobolsk). שבע מאות וארבעים מהן באו ממרחב התרבות היהודית-הליטאית.³⁷

מגמה דומה ניכרה גם באמצע שנות הארבעים של המאה התשע עשרה, כאשר פורסמה התכנית הממשלתית להתיישבות חקלאית יהודית בגוברניות המערביות.³⁸ ההיענות של יהודי המרחב הליטאי לתכנית זו עלתה על המשוער, וניתוח רשימת המשפחות שהציגו את מועמדותן בשנת 1846 להתיישבות חקלאית בגוברניה של יקטרינוסלב (Yekaterinoslav) מעלה ששלוש

- מרחביה 1942; Isaac Max Rubinow, 'Economic Condition of the Jews in Russia', *Bulletin of the Bureau of Labor*, 72 (1907), p. 506
- 30 שמואל אטינגר, 'תקנת 1804, בין פולין לרוסיה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 251–252.
- 31 דב רבין (עורך), גרודנה, ירושלים תשל"ג, עמ' 83.
- 32 שאצקי (לעיל, הערה 24), עמ' 6–7; גורדון (לעיל, הערה 10), עמ' 365.
- 33 Simon Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*, 1, Philadelphia 1946, p. 363
- 34 שאצקי (לעיל, הערה 24), עמ' 6–7; גורדון (לעיל, הערה 10), עמ' 365.
- 35 Виталий Осипович Леванда, *Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев, от Уложения царя Алексея Михайловича до настоящего времени, от 1649–1873 г.*, С.-Петербург 1874, pp. 119–120, 216–217
- 36 חק על אדות היהודים, ווילנא והוראדנא 1835, עמ' 5–7. וראו גם: מזור (לעיל, הערה 10), עמ' 50–47.
- 37 שאצקי (לעיל, הערה 24), עמ' 10. על תופעה דומה בשנים 1840–1841 ראו: ליבנה-ליברמן (לעיל, הערה 23), עמ' 70. על יהודים אלה ראו: Lilia Kalmina, 'The Possibility of the Impossible: Pogroms in Eastern Siberia', *Anti-Jewish Violence*, eds. Jonathan Dekel-Chen et al., Bloomington–Indianapolis 2011, p. 132
- 38 ראו: לייב באביצקי, 'צו דער געשיכטע פון דער יידישער קאלאניזאציע אין רייסן', ייו"א בלעטער, 1 (1931), עמ' 232–239; מרדכי לוי, ערכי חברה וכלכלה באידיאולוגיה של תקופת ההשכלה, ירושלים תשל"ו, עמ' 192.

מאות ועשר מבין שלוש מאות עשרים וארבע משפחות אלה נמנו עם היהדות הליטאית.³⁹ שנה אחת לאחר מכן, בעקבות תיקונים בחוק ששיפרו את תנאי העיסוק בחקלאות, פנו אלף ארבע מאות שמונים ושבע משפחות יהודיות מן הגוברניה של ויטבסק בבקשה לקבל אדמות לעיבוד חקלאי ברוסיה החדשה.⁴⁰ למרות טענתו של יהודה ליב גורדון, שהם עשו זאת כי 'חשקה נפשם לעבוד את האדמה',⁴¹ דומה שתפקיד לא פחות מרכזי בפנייתם מילאו הן המיסוי הנמוך שהושת על חקלאים יהודים הן העובדה שהמעבר להתיישבות חקלאית הקנה זכות לשוב למעמד ה'עירוניים'.⁴² אכן, בגלל שרבות מן הפניות שתוארו לעיל נענו בשלילה, נאלצו פונים רבים להתיישב במרחב העירוני ותרמו בכך לדימוי האורבני של החברה היהודית. ואולם, יש לזכור שהעדיפות הראשונה של הפונים הייתה לעיסוק בחקלאות דווקא.⁴³ הרעיון של הסבה מקצועית לעבודת האדמה כפתרון ריאלי, ואף מועדף, למצוקה הכלכלית שב ועלה בשלהי שנות השישים ובמהלך שנות השבעים של המאה התשע עשרה. בעקבות שורה של פגעי טבע, שגרמו למשבר כלכלי חמור, קראו אליעזר ליפמאן זילברמן ודוד גורדון, עורכי העיתון 'המגיד' (שניהם השתייכו למרחב התרבותי הליטאי), 'לייסד בתי ספר ולמוד לעבודת האדמה ולחרושת המעשה'.⁴⁴ כמו כן, הוקמה ועדה ציבורית למציאת פתרונות כלכליים-תעסוקתיים לנפגעי המשבר. בראש הוועדה עמד מיכאל אובולנסקי (Obulenski), המושל הכללי של הגוברניה של קובנה, והשתתפו בה הרב יצחק רילף מן העיר ממל וקבוצה של אנשי עסקים יהודים. לאור התמונה ששורטטה עד כה, אין זה מפתיע שאחת ההצעות המרכזיות של הוועדה הייתה:

לחלות את פני הממשלה לתת רישיון להאומללים לגור בפנים המדינה ולקנות אחר כך אחוזות שדה בעד אלו האנשים אשר יחפצו להיות אכרים עובדי אדמה, וכן להמציא חנוך טוב למרבית נערי בני ישראל בחפצם לייסד בתי ספר לעבודת אדמה, למלאכת מחשבת ולכל דבר חכמת בינה.⁴⁵

רעיונות אלה, שאליהם נלוותה מספר שנים לאחר מכן תכניתו של נחום סוקולוב לפתרון המצב הכלכלי הקשה של יהודי מזרח אירופה באמצעות ייסוד מושבות חקלאיות,⁴⁶ עוררו

- 39 שם, עמ' 79.
- 40 שאצקי (לעיל, הערה 24), עמ' 11; ברוך הלוי יפית, 'סטאוראפאל (ע"ד עבודת האדמה)', הקול, י"א באייר תרל"ט; לוי (לעיל, הערה 38), עמ' 191.
- 41 גורדון (לעיל, הערה 10), עמ' 366.
- 42 לבנדה (לעיל, הערה 35), עמ' 167; לוי (לעיל, הערה 38), עמ' 187.
- 43 Ezra Mendelsohn, *Class Struggle in the Pale*, Cambridge 1970, p. 4
- 44 המגיד, ו, י"ג באב תרכ"ט; וראו גם: אברהם רובינשטיין, 'על המזיה והכלכלה', הלבנון, כ"ט בשבט תר"ם.
- 45 ראו: יהושע לעווניזאהן, 'מכתבים ממחוזות הים הקדמוני', המגיד, כ"ה באלול תרכ"ט; בצד"ק, 'הלוחמים והנלחמים', כבוד הלבנון, כ"ט באב תר"ל; יעקב ליפשיץ, זכרון יעקב, ב, קובנה תרפ"ד, עמ' 69.
- 46 נחום סאקאלאו, 'ע"ד התיסדות קאָלאָניות יהודים לעבודת האדמה', הצפירה, י"ב בתשרי תרל"ט.

פולמוס ציבורי חריף. הפולמוס החל עם פרסום סדרת מאמרים על הנושא פרי עטו של אלכסנדר צדרכובים, עורך העיתון 'המליץ'.⁴⁷ והנה, מבדיקה של תומכי הרעיון ושל מתנגדיו שהשתתפו בפולמוס הזה עולה, שבצד התומכים הייתה נוכחות בולטת של דמויות מרכזיות ממרחב התרבות היהודית-הליטאית, דוגמת יחיאל מיכל פינס ועורך העיתון 'הכרמל' שמואל יוסף פין איש וילנה, שתמכו בהתלהבות בהפניית יהודים לעבודה חקלאית כבר בשלהי שנות השישים של המאה, וכן הסופר משה ליב ליליינבלום.⁴⁸ המכנה המשותף לשלושת האישים הללו הוא תפיסתם שהעיסוק בחקלאות הוא פתרון מעשי למצב הכלכלי הקשה שיהודי תחום המושב נקלעו אליו, פתרון שאין בו כל ממד אידאולוגי.⁴⁹

תמיכה בדרך החקלאית כפתרון ראוי למצוקה התעסוקתית והכלכלית נשמעה בשנים אלה גם מכיוון בלתי צפוי לכאורה – רבנים ידועי שם, ובהם גם מי שנמנו עם החוגים החסידיים. אחד הביטויים הראשונים לכך מצוי בדברים שכתב הרב מרדכי גימפל יפה מן העיירה רוז'ינוי (Ruzhany), כחלק ממנשר שחיבר לקראת בואו של משה מונטיפיורי לביקור באימפריה הרוסית בשנת 1846:

ואשר נדרשנו למה לא נחפץ לעבוד האדמה... זה כמה שנים שחרנו פני הממשלה לתת לנו שארית בארץ, ליתן לנו אחוזת ארץ, לעבוד אדמת הקיר"ה (=הקיסר ירום הודו) כיתר עם הכפרים האחרים. למה נמות נגדו. ובחסד הקיר"ה אותה נתן לנו, ותהי יד הפקודה חזקה עלינו ליתן לנו אדמה בכל אשר נחפץ. ושמחנו על השמועה הטובה המסבבת תקוה טובה לחיינו. ובכל החפץ הרב עודנו בצפיתנו צפינו מחשים ומחכים מתי יותן לעבדיו לשדד אדמתו, ועינינו כלות ואין... ידענו כי יש הרבה בע"ב (=בעלי בתים) אף בעלי אחוזה ומלומדי מלאכה, יואילו לכת לשדד האדמה אל מקום אשר יהיה רוח הקיר"ה לתת לנו... ואם היה ניתן לעבדיו במחוזנו עבודת אדמה אזי יקחו בוודאי ערך מן מאה, מלבד עוד חמישים בתי אבות אשר מכבר נקבו בשמות בבקשתם כברת ארץ.⁵⁰

תפיסה דומה עולה מדבריו של הדובר החשוב והמרכזי של חוגי הרבנות בליטא במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, יעקב ליפשיץ, מזכירו האישי של הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה. במאמר שפרסם בעיתון 'המגיד' באביב של שנת 1869, תקופה של משבר כלכלי חריף שהקשה על רבות מן המשפחות היהודיות שחיו באזור זה, קרא ליפשיץ לייסד קולוניות לעבודת האדמה אשר רבו כיום אצלנו אנשים מוכשרים לעבודה הזאת.⁵¹ גישה דומה ביטא

47 ארו, 'עובד אדמתו ישבע לחם', המליץ, ח', כ"ב, כ"ט בכסלו, ו' בטבת תרל"ט.

48 יחיאל מיכל פינס, 'ע"ד תיקון מצב אחב"י ברוסלאנד', המגיד, כ"ז בניסן תרכ"ט; שמואל יוסף פין, 'תקות עניים', הכרמל, ב' באדר ב' תר"ל; משה ליב ליליינבלום, 'עזרה בצרות', המליץ, כ"ז באלול תרל"ח, ה' בתשרי תרל"ט; הנ"ל, 'לחם לרעבים', המליץ, ד', י"א, י"ח, כ"ה בחשוון, ב', ט' באייר תר"ם.

49 ראו: יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ד, ירושלים תש"א, עמ' 293.

50 מרדכי גימפל יפה, זכרונות מרדכי, ווארשא תרע"ג, עמ' 33-34.

51 יעקב ליפשיץ, 'על דבר תקן מצב אחינו בני ישראל ברוסלאנד', המגיד, ד' באייר תרכ"ט.

גם הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, רב העיירה נובוגרודק (Novogrudok) ומן החשובים שבפוסקי ההלכה במרחב התרבות היהודית-הליטאית במחצית השנייה של המאה התשע עשרה.⁵² לא ברור עד כמה היה העולם הרבני המקומי מעורב באופן פעיל בפעילות חקלאית, אך על פי מספר עדויות, הרב שמעון טרויב, רבה של קהילת קיידאן, רכש חלקת אדמה לשם עיבוד חקלאי ליד הכפר רדיק (Radeikiai) שבצפון מזרח ליטא.⁵³

יזומה דומה מיוחסת גם לרב אליהו חיים מיזל מן העיר לודז'. על פי מסורת מקומית, בשלהי המאה התשע עשרה תכנן הרב מיזל 'הקמת מושבות יהודיות להדרכה בעבודת האדמה, שלדעתו מסוגלים לה היהודים לא פחות מהנוצרים'.⁵⁴ לדברי הכותב, תכנית זו לא יצאה אל הפועל, בשל התנגדותם של גורמים חרדיים מכאן ואנשי 'חיבת ציון' מכאן. עם זאת, מעניין שמאחורי יזומה זו, אם אכן הועלתה כלל, עמד רב שנולד, גדל והתחנך במרחב התרבות היהודית-הליטאית ואף תואר במסורת המקומית כ'יהודי ליטאי' מבטן ומלידה וכ'מתנגד מובהק'.⁵⁵ בהקשר זה יש לציין, כי תיאור זה עולה בקנה אחד עם תמיכתו של הרב מיזל בהתיישבות חקלאית של יהודים בארץ ישראל. ב'קול קורא', שעליו חתם בשנת 1882 עם הרבנים שמואל מוהליבר ויוסף דוב סולובייצ'יק, הציעו השלושה ש'בכל עיר יעשו להם אגודות... יקנו קרקע ויבנו בתים ויכינו כלי מחרישה ושוררים ופרות וצאן'.⁵⁶ דומה כי אין זה מקרי ששורשיהם של שלושה רבנים ידועים אלה היו במרחב התרבות היהודית-הליטאית.⁵⁷ כיוצא בכך, הרוב המוחלט של הרבנים שבמכתבי התמיכה שלהם ביישוב ארץ ישראל, שפורסמו בקובץ 'שיבת ציון', נכללה גם תמיכה בהתיישבות חקלאית ובעבודת האדמה כמקור פרנסה, היו ממרחב זה.⁵⁸

כאמור, המגמה הזאת לא אפיינה רק את חוגי הרבנות ה'מתנגדית'. תפיסה דומה רווחה גם בקרב הצמרת של חסידות חב"ד, שהייתה חלק אינטגרלי של החברה היהודית במרחב הליטאי. על פי המסורת החב"דית, מייסד החסידות, האדמו"ר שניאור זלמן מליאדי, עודד

52 יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השלחן, חושן משפט, ווארשא תרמ"ד, עמ' 2.
53 ראו: יהדות ליטא, ב (לעיל, הערה 27), עמ' 52. בין שתי מלחמות העולם עיבדו שתי משפחות יהודיות מקומיות כאלף דונם של אדמה חקלאית במקום זה. ראו: פנסק הקהילות, ליטא (לעיל, הערה 25), עמ' 628.

54 אברהם יהודה ברז'ינסקי, רבי אליהו חיים מיזל ז"ל, תל אביב תשט"ז, עמ' 30.

55 שם, עמ' 16.

56 יהודה ליב פישמן (עורך), ספר שמואל: זכרון להרב שמואל מוהליבר, ירושלים תרפ"ג, עמ' 25.
57 על מעורבותו של הרב מוהליבר עצמו בבעלות על אחוזה חקלאית ובניהולה, ראו: אברהם שמואל שטיין (עורך), ראדום, תל אביב תשכ"ב, עמ' 339. וראו גם: אברהם יעקב סלוצקי, שיבת ציון, א, ווארשא תרנ"א, עמ' 12; הלל דוד הכהן טרויוש, 'על דבר אחינו עובדי האדמה ברוסיה', הלבנון, י"ח באדר ב' תר"ל.

58 בנינים ניתן לציין את הרבנים יהונתן אליאשברג, אלכסנדר משה לפידות, פנחס רוובסקי, הלל דוד טרויוש, נתום גרינהויז, יוסף יפה, שמואל דוד פיינברג, קלונימוס קלמן לוין, ראובן הלוי, יצחק אלחנן ספקטור, נפתלי צבי יהודה ברלין, מרדכי אליאשברג, מרדכי גימפל יפה, שלמה הכהן, שמואל מוהליבר, הלל ליפשיץ, יעקב פרומר ומרדכי פיינשטיין. וראו גם: אמבצ'אל, 'מכתבי סופרים', הלבנון, ב' בתמוז תר"ם.

יהודים לעבור להתיישבות חקלאית.⁵⁹ המסורת מספרת שהמשיך בכך גם יורשו, האדמו"ר 'האמצעי' (דובער), ולאחר ביקורו במושבות חקלאיות יהודיות אימץ רעיון זה ואף העניק לו ביסוס היסטורי:

ובעבודה שבשדות ההכרח לא יגונה ליקח קרקעות טובים ומשובחים... ודאי ישלח ה' הברכה בארץ ויהיה על כל פנים מספיק ללחם לפי הטף. וכדאי ליקח עבדים ערלים למלאכת עבודת האדמה למשך ב' או ג' שנים איש איש כפי עבודתו עד אשר יורגלו בעצמם דווקא... ולא תהיה מלאכה זו בוזיה ח'ו' (=חס וחלילה) כי על אדמתנו בארץ ישראל היה כל הפרנסה רק בשדות וכרמים... ועל זה נאמר יגיע כפיך כי תאכל.⁶⁰

פעולה ממשית יותר נזקפת לזכותו של האדמו"ר השלישי של תנועת חב"ד, מנחם מנדל שניאורסון (ה'צמח צדק'). בראשית שנות הארבעים של המאה התשע עשרה הוא קנה שטחי אדמה סמוך למינסק ויסד את המושבה החקלאית היהודית שצ'דרין (Shchedryn). מהלך זה מעיד הן על רציפות ביחס לחקלאות הן שתפיסה זו לא הייתה מוגבלת לשיח האידיאלי והלמדני, והיא לבשה פסים מעשיים כאשר התנאים היו מתאימים לכך.⁶¹

על פי הערכות שונות, ערב מלחמת העולם הראשונה מצאו כמאה ושמונים אלף יהודים את פרנסתם מעיבוד של למעלה מתשע מאות אלף דונם במחוזות המערביים של האימפריה הרוסית.⁶² למרות הפגיעה במספר מושבות חקלאיות יהודיות בתקופת המלחמה, הרי כבר במהלכה גדל פי שלושה מספר היהודים שפנו לעיסוק בחקלאות באזור וילנה, ופי שישה באזור גרודנה.⁶³ ככלל, היקף העיסוק בתחום זה במרחב התרבות היהודית-הליטאית כולו הגיע בתקופת המלחמה לכדי אחד עשר אחוזים מכלל המפרנסים, ומיד לאחר המלחמה עסקו

59 חנוך גליצנשטיין, ספר התולדות רבי שניאור זלמן מליאדי, ברוקלין תשכ"ז, עמ' רמט; אגרות קודש, ברוקלין תשמ"ז, עמ' קט-קל; יהושע מונדשיין, 'בשולי הגנוזים', בטאון חב"ד, 32 (כסלו תשל"א), עמ' 13; וראו לאחרונה: עמנואל אטקס, בעל התניא, ירושלים תשע"ב, עמ' 118.

60 חיים מאיר היילמאן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, עמ' 185-186; אגרות קודש, שם, עמ' שיד.

61 יוסף יצחק שניאורסון, קונטרס ביקור שיקאגא, ברוקלין תש"ד, עמ' 29-30. על פי מקור זה, היקף השטח שנרכש היה כשלושים ושמונה אלף דונם של אדמה חקלאית ושטחי יער. וראו גם: יוסף יצחק שניאורסאהן, אדמו"ר 'הצמח צדק' ותנועת 'ההשכלה', ברוקלין תשל"ח, עמ' 4-5; חיים יאשינאווסקי, באברויסק, הכרמל, י"ד באדר א' תרכ"ב, י"ב באדר ב' תרכ"ב; ב' גנקין, 'חורבן ישוב יהודי חקלאי ברוסיה הלבנה', העבר, א (תשי"ג), עמ' 84-90; אליעזר גולודץ, 'שצ'דרין - יישוב יהודי בעל דמות מיוחדת', העבר, ט (תשכ"ב), עמ' 127-136. תמונה של נטיעת עצי פרי בעיירה זו נדפסה בחוברת: תמר מנור-פרידמן, חקלאים יהודים בעת החדשה, תל אביב תשמ"ד, עמ' 16. על התיישבות חקלאית במרחב זה כהיענות ליוזמות פילנתרופיות של בעלי הון יהודים ראו: ארו, 'חדשות בגבול ישראל', המליץ, כ"א בסיוון תרכ"ב.

62 לנתונים על היקף התופעה בפלך ווהלין בראשית המאה העשרים ראו: הומן, ט' בשבט תרס"ג, עמ' 4; רובינוב (לעיל, הערה 29), עמ' 508; Ilya Trotsky, 'Jewish Institutions of Social Welfare, Education and Mutual Assistance', *Russian Jewry (1860-1917)*, eds. Jacob Frumkin et al., New York 1966, p. 430

63 Aaron Singalowsky, *Aufbau und Umbau: Zum Problem des jüdischen Wirtschaftslebens* 63 in *Osteuropa*, Berlin 1928, p. 21 וראו גם: ליכטנשטיין (לעיל, הערה 16), עמ' קפ.

בחקלאות כשלושים אחוזים מן היהודים שחיו בארבעים יישובים באזור וילנה.⁶⁴ ואולם, אחוז המפרנסים היהודים שעסקו בחקלאות לאחר המלחמה שב בהדרגה לקדמותו,⁶⁵ בשל מספר סיבות: (א) בעיות הכרוכות בבעלות על האדמות שנטשו האיכרים ברוסיה הלבנה במהלך המלחמה; (ב) מדיניותה המפלה של ממשלת ליטא העצמאית בתהליך יישומה של הרפורמה האגררית, שבמסגרתה חולקו אדמות חקלאיות ליותר משישים וחמישה אלף משפחות של איכרים ליטאים;⁶⁶ (ג) מכלול סיבות הקשורות למציאות הכלכלית של החברה היהודית בת הזמן.⁶⁷ עם זאת, בהתחשב באחוזי ההגירה הגבוהים של היהודים בשנים אלה, מקבלת היציבות באחוז העוסקים בחקלאות מכלל האוכלוסייה היהודית משנה משמעות.

תמונה דומה עולה גם מנתונים של סקר שעשה ה'נצייונל ראט' של יהודי ליטא לאחר ייסודה של מדינת ליטא העצמאית. סקר זה העלה, כי 12.3 אחוזים מכלל היהודים שחיו בחמישים ותשע עיירות וכפרים ברחבי המדינה עסקו בחקלאות, ובשתיים עשרה עיירות אחרות הגיע היקף העיסוק בחקלאות בקרב האוכלוסייה היהודית ל-20–50 אחוזים.⁶⁸ ברור אפוא מדוע ראו מוסדות האוטונומיה היהודית בליטא בהתיישבות החקלאית מרכיב חשוב בתהליך השתלבותם של היהודים במדינה הצעירה, ששבעים וחמישה אחוזים מתושביה התפרנסו מחקלאות, ושיווק מוצרים חקלאיים היה מרכיב מרכזי בפעילותה הכלכלית. לדוגמה, בשנת 1929 תפס ייצוא של מוצרים חקלאיים כארבעים ושניים אחוזים מכלל הייצוא של ליטא, ובשנת 1939 הגיע היקף הייצוא של מוצרים אלה לכשבעים אחוזים מן הייצוא הכולל של המדינה.⁶⁹ לאור זאת, כמו גם בשל התפיסה שהעיסוק בחקלאות יש בו כדי לשפר את המצב הכלכלי של קבוצות שונות בחברה היהודית המקומית, פעלו מוסדות האוטונומיה היהודית

Bernard D. Weinryb, 'Jewish Occupational Training in Poland and Lithuania', *The Jewish Review*, 4 (1947), p. 222 64

Leon Shapiro, *The History of Ort*, New York 1980, p. 101; עמ' 185; Thomas Lane, *Lithuania Stepping Westward*, New York 2001, pp. 15–17 65
שאלית, 'פארשיידענע מינים הילף', אויף די חורבות פון מלחמות און מהומות: פנקס פון געגנט-קאמיטעט 'עקאפאָ' אין ווילנע (1919–1931), בעריכת משה שאלית, ווילנע 1931, עמ' 350–351.

Pranas Pauliukonis, 'Mykolas Krupavičius and Lithuanian Land Reform', *Lituanus*, 16, 4 (1970), pp. 31–46 66
רעפארם', די אידשע שטימע, 3.8.1920; הבוחן, 'המשק הליטאי והיהודים', הד ליטא, כ"א באדר א' תרפ"ד; יעקב לשצ'ינסקי, 'הכלכלה והדימוגראפיה של יהדות ליטא (1919–1939)', יהדות ליטא, ב (לעיל, הערה 27), עמ' 92.

ה' לאַנדוי, 'די עקאנאמישע לאַגע פון יידן אין ליטע און די אויפגאַבן פון 'אַרט', ארבעט, קאוונע 1924, עמ' 58–59. 67

' לאַפקעט, 'ידישע ערדארבעט אין ליטע', ארבעט, שם, עמ' 57; ווינריב (לעיל, הערה 64), עמ' 254. 68
לתיאור מפורט של המבנה התעסוקתי של העיריה היהודית הליטאית בתקופה זו ראו: הירש אַבראַמאָוויטש, 'א ליטווישע שטעטל', אויף די חורבות (לעיל, הערה 65), עמ' 361–384. על פעילותם של חקלאים יהודים בצפון ליטא בתקופה שבין מלחמות העולם ראו: Tomas Butautis, *Joniškio krašto žydų gyvenimas tarpkarū (1918–1940)*, Šiauliai 2003, p. 14

Pranas Zunde, 'The Collectivization of Lithuanian Agriculture', *Lituanus*, 9 (1963), pp. 82–88 69

להכשרת חקלאים יהודים באמצעות מתן סיוע לבתי הספר החקלאיים ליהודים.⁷⁰ זאת ועוד, מנתונים שריכזו יעקב לשצ'ינסקי עולה, שכשבעה אחוזים מהכנסות האוכלוסייה היהודית ברוסיה הלבנה בשנת 1924 מקורם היה בעבודה חקלאית.⁷¹ אכן, בבואנו לבחון את היקף העיסוק החקלאי בקרב יהודי ליטא יש לזכור, כי בשל מגבלות חוקיות נמסרו מרבית האדמות שעיבדו יהודים בחכירה ולא היו בבעלותם.⁷² ואולם, דומה שהנתונים שהובאו לעיל מוכיחים שלמגבלות מעין אלה לא נודעה השפעה של ממש על נטייתם של רבים לעסוק בחקלאות. על ייחודה של התופעה שתוארה לעיל אנו למדים גם מהשוואה לנתוני התעסוקה של יהודים בפולין, קבוצה הנתפסת כקרובה מבחינה תרבותית ליהודי המרחב הליטאי. למרות המספר הרב של התכניות, הן הממשלתיות הן אחרות, לעידוד יהודים לעסוק בחקלאות, שהועלו כבר במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה,⁷³ הרי שבין השנים 1860–1817 נוסדו בכל שטחי ממלכת פולין רק כשבעים מושבות חקלאיות יהודיות וחיו בהן כחמש מאות משפחות.⁷⁴ באמצע המאה התשע עשרה התפרנסו מחקלאות כשלושים אלף מיהודי פולין

Šarūnas Liekis, *A State Within a State? Jewish Autonomy in Lithuania 1918–1925*, 70
Vilnius 2003, p. 140

71 יעקב לעשצ'ינסקי, 'די עקאָנאָמישע לאגע פון די אידן אין מזרח אייראָפּא', בלעטער פאר אידישע דעמאָגראַפיע, סטאטיסטיק און עקאָנאָמיק, 5 (1925), עמ' 91; בער ברוצקוס, 'די ווירקונג פון דער מלחמה און פון דער רעוואָלוציע אויף דער אידישער לאַנדווירטשאַפט אין געוועזענעם רוסלאַנד', שם, 3 (1923), עמ' 124–123. ואולם, בבואנו לבחון נתונים אלה יש לזכור שהרפובליקה הסובייטית הגבילה באופן חד את מידת חופש העיסוק של הפרט.

72 ראו: ארו, 'עובד אדמתו ישבע לחם', המליץ, כ"ב בכסלו תרל"ט; בן-ציון דינור, "'תכניותיו' של איגנאטייב ל"פתרון שאלת היהודים" וועידות נציגי הקהילות בפרטרבורג בשנות תרמ"א–ב', העבר, י (תשכ"ג), עמ' 21–20; Яков Израилевич Гимпельсонс, Леонтий Моисеевич Брамсон, 21–20; *Законы о евреях*, С.-Петербург 1914–1915, 1, pp. 258–266 'זכרונות ילדות מרייגרוד', רייגרוד, בעריכת חיים פינקלשטיין, תל אביב תשס"ב, עמ' 36; וולף (לעיל), הערה 25, עמ' 23.

73 Jerzy Michalski, 'The Jewish Question in Polish Public Opinion during the First Two Decades of Stanislaw August Poniatowski's Reign', *Studies in the History of the Jews in Old Poland*, ed. Adam Teller, Jerusalem 1998, pp. 136–140; Marcin Wodzinski, 'Clerks, Jews and Farmers: Projects of Jewish Agricultural Settlement in Poland', *Jewish History*, 21 (2007), pp. 279–303. על הפרוגרמה שהכין הרופא והמשכיל משה לאסקי, שהדגישה את החשיבות של השתלבותם של יהודי פולין בתחום החקלאות, ראו: דב ויינריב, 'תולדות הדעות הכלכליות והחברתיות אצל יהודים במאה התשע-עשרה', תרביץ, ו (תרצ"ו), עמ' 57–73; לנתונים דמוגרפיים על יהדות פולין בתקופה זו ראו: Shaul Stampfer, 'The 1764 Census of Polish Jewry', *Bar-Ilan*, 24–25 (1989), pp. 41–147

74 שאצקי (לעיל), הערה 24, עמ' 232–209; עזריאל נתן פרנק, 'צו דער געשיכטע פון דער אידישער קאָלאָניאַציע אין קאָנגרעס-פּוילן', בלעטער פאר אידישע דעמאָגראַפיע, סטאטיסטיק און עקאָנאָמיק, 5 (1925), עמ' 27–17. לטענתו של פרנק, אחת ההוכחות למגמת הירידה בהיקף הפעילות החקלאית בקרב יהודי פולין בתקופה זו היא העובדה שבשנת 1861 פעלו במרחב זה רק חמישים ושבע מושבות ובהן חיו שלוש מאות שבעים וארבע משפחות. וראו גם: 'ליפאָוסקי, די אידישע לאַנדווירטשאַפט אין פּוילן', שם, 3 (1923), עמ' 278–275; שיפר, תולדות הכלכלה (לעיל), הערה 14, עמ' 199.

הקונגרסאית, שהיו מעט יותר מארבעה אחוזים מכלל היהודים המקומיים,⁷⁵ ובמפנה המאה הגיע ההיקף הכולל של השטח החקלאי שעבדו יהודים בתחומי פולין הקונגרסאית לכ-164,000 דונם, וממנו מצאו את פרנסתן כאלפיים וחמש מאות משפחות.⁷⁶ עם זאת, יש לזכור כי אחוז היהודים שעסקו בחקלאות באזורים הצפון-מזרחיים של פולין והשתייכו למרחב התרבות היהודית-הליטאית (לומז'ה, סובאלק, אוגוסטוב) היה גבוה באופן ניכר מאשר באזורים אחרים.⁷⁷

מגמה דומה ניכרה בפולין גם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.⁷⁸ על פי נתוני המשרד הפולני הראשי לסטטיסטיקה, בשנת 1931 עסקו בחקלאות מעט יותר מארבעה אחוזים מכלל המפרנסים היהודים בפולין.⁷⁹ ואולם, ניתוח מפורט יותר של נתונים אלה מעלה, כי אם במרבית האזורים של פולין היה אחוז היהודים שמצא את פרנסתו מחקלאות נמוך ביותר (כשני אחוזים), הרי שבאזורים הצפון-מזרחיים של המדינה, שמרבית תושביהם היהודים השתייכו, כאמור לעיל, למרחב התרבות היהודית-הליטאית, הגיע היקף העיסוק בחקלאות בקרב היהודים לכשישה אחוזים.⁸⁰ וכך, בסוף שנות העשרים עסקו בחקלאות כשישה עשר אחוזים מן התושבים היהודים באזור ה'קרסי' (Kresy), לעומת ארבעה אחוזים בכל תחום פולין הקונגרסאית וכשני אחוזים באזורי פומרניה, פוזן ושלזיה. עוד יש לזכור, שבאזור ה'קרסי' שכנו מרבית היישובים החקלאיים היהודיים בפולין ששרדו מן התקופה הצארית, והם המשיכו לפעול גם בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

מכל האמור לעיל עולה, שניתן להשיב בחיוב על שתי השאלות שעלו בעקבות התיאור ששרטט קוקס ביחס לפעילות החקלאית בקרב יהודי מרחב התרבות היהודית-הליטאית. מן הנתונים שהוצגו מתברר שהיקף העיסוק בחקלאות לא היה שולי, וכן שהתמונה שנגלתה

75 עזריאל נתן פרענק, 'די צאָל אידן און זייערע באשעפטיגונגען אין די שטעט און דערפער פון קעניגרייך פוילן אין 1843-טן יאר', בלעטער פאר אידישע דעמאָגראפיע, סטאטיסטיק און עקאָנאָמיק, 3 (1923), עמ' 190; Antoni Podraza, 'Jews and the Village in the Polish Commonwealth', *The Jews in Old Poland 1000-1795*, eds. Antony Polonsky, Jakub Basista and Andrzej Link-Lenczowski, Oxford 1993, pp. 299-321

76 סבורניק (לעיל, הערה 26), עמ' 157; ליבנה-ליברמן (לעיל, הערה 23), עמ' 126; רובינוב (לעיל, הערה 29), עמ' 508, 517, *Russian Jewry*; Ilja M. Dijur, 'Jews in the Russian Economy', *Russian Jewry* (1860-1917), eds. Jacob Frumkin et al., New York 1966, p. 124

77 רפאל מאהר, יידן אין אמאָליקן פוילן, ווארשא 1958, עמ' 22; ויינריב (לעיל, הערה 9), עמ' 185.
78 ראו: יעקב לבבי (באביצקי), 'מעמד החקלאות היהודית בפולין בשנים 1918-1939', גלעד, ב (תשל"ה), עמ' 179-207; הנ"ל, 'האוכלוסייה החקלאית היהודית בפולין לאור נתוני המפקד הכללי משנת 1921', גלעד, ד-ה (תשל"ט), עמ' 267-268. וראו גם: David Biale, 'Those Who Sow in Tears Shall Reap with Joy: Agriculture and Jewish Culture in Interwar Poland', *Tikkun*, 16, 1 (2001), pp. 53-59

79 לבבי, מעמד החקלאות, שם, עמ' 180, לוח מס' 1. וראו גם: רוברט בודנר, 'חקלאות היהודית בפולין בראי "דער יידישער לאנדווירט" (1919-1939)', גלעד, ז-ח (תשמ"ה), עמ' 141.

80 לבבי, שם, עמ' 183, לוח מס' 4; לבבי, האוכלוסייה (לעיל, הערה 78), עמ' 273, טבלה 6; יוסף קרשינסקי ונח פלנטובסקי, הטבע, ספר-למוד בשביל כתיב ד' של בתי-הספר העממיים העבריים, ורשה תרצ"ח, עמ' 125.

לעיניו של הנוסע האנגלי לא הייתה חד פעמית וייצגה מציאות מתמשכת. מסקנות אלה תומכות בתפיסה שהייתה מושרשת בשיח העממי הפנים-יהודי במזרח אירופה עד מלחמת העולם השנייה, שאין לראות בחברה היהודית המזרח אירופית יחידה חברתית-תרבותית הומוגנית. אכן, היא הייתה מעין 'משפחה', בעלת מספר מאפיינים תרבותיים משותפים, אם כי כל אחת מיחידות המשנה שלה פיתחה מאפייני זהות ייחודיים משל עצמה.

ב. 'שאר-ירקות היא מצמיחה, קישואים וחזרת'⁸¹

מהי מידת האינטנסיביות שבה עסקו יהודים בחקלאות במרחב היהודי-הליטאי? ניתן לעמוד על כך בבחינה מפורטת של המערך החקלאי היהודי המקומי, הן העיסוק הישיר בחקלאות הן עבודה בתחומים פרה-חקלאיים.⁸²

(א) עיסוק ישיר בחקלאות בהיקפים משתנים. בקטגוריה זו ניתן להבחין בשלושה דגמים:

(1) יהודים שעבורם הייתה החקלאות מקור פרנסה עיקרי. הדוגמאות הבולטות ביותר לחיים חקלאיים אינטנסיביים הן החוות החקלאיות המבודדות שהיו פזורות במרחב הכפרי הנדון. בין אלה ניתן לציין, למשל, את החוות החקלאיות של משפחות פרנק, פריד, ויינשטיין, זימן וגולדברג בסמוך לעיירה סימנה (Simnas), כל אחת מהן בהיקף של כחמישה עשר אלף דונם, וכן את החוות של משפחות לונץ, מילנר, זקס, אשר, חולוז'ין, ברמן, מנדלוביץ, גלצן ומאירוביץ בסמוך לעיירה קלם (Kelmé). כיוצא בכך גם באשר למושבות החקלאיות היהודיות.⁸³ יישובים כאלה, המוכרים לנו בעיקר מן האזורים של רוסיה החדשה ושל בסרביה, היו גם במרחב הליטאי.⁸⁴ כדי לעמוד על מספרם, נציין שבשנת 1888 פעלו בכל מרחב התרבות היהודית-הליטאית שמונים ושלוש מושבות חקלאיות יהודיות, בשנים 1898-1899 עלה מספרן למאה שמונים ושבע, ושלוש שנים לאחר מכן הן מנו מאה תשעים ואחת. בהתאמה, היקף השטח המעובד במושבות אלה עלה מ-120,000 דונמים בשנת 1888 ליותר מ-260,000 דונמים בראשית המאה העשרים.⁸⁵ מודל נוסף של פעילות חקלאית אינטנסיבית הם משקים

81 יצחק קצנלסון, בגבולות ליטא, ורשה תרס"ט, עמ' 67.

82 למיון דומה של חברת האיכרים בפולין-ליטא במאות החמש עשרה והשש עשרה ראו: סטון (לעיל, הערה 14), עמ' 270-272.

83 על החוות החקלאיות ראו: פנקס הקהילות, ליטא (לעיל, הערה 25), עמ' 424, 600. בשנת 1859 היו באימפריה הרוסית כולה שלושים וחמש מושבות חקלאיות יהודיות שהשתרעו על שטח של כ-2,246,000 דונמים, ובהן חיו 26,376 יהודים. בשנת 1869 נוסדו חמישים ושש מושבות ובהן 20,655 יהודים, ובשנת 1879 התפרנסו מחקלאות במושבות באימפריה הרוסית כולה כמאה אלף יהודים. ראו: נתן בן משה גאָלובאָו, 'מספר בני ישראל בארץ רוסיא', כנסת ישראל, א (תרמ"ז), ב, עמ' 169. וראו גם: מזור (לעיל, הערה 10), עמ' 191-270.

84 צבי ליבנה-ליברמן (עורך), חקלאים יהודים בערבות רוסיה, מרחביה תשכ"ה; לבבי, אוכלוסייה (לעיל, הערה 78), עמ' 268-269; זלמן דוד לעוואָנטין, 'לפנים והיום', כנסת ישראל, א (תרמ"ז), עמ' 798-799.

85 ראסיין (לעיל, הערה 27), עמ' 101-103; *The Jewish Encyclopedia*, New York 1905, 1, p. 534; 10, p. 256; מרק וועללער (עורך), דער לאנדארבייטער לוח פאר קאָלאָניסטן און גארטנער,

חקלאיים, שהיו בבעלות או בחכירה של משפחות יהודיות שזה היה עיקר עיסוקן, כמו המשקים החקלאיים המשפחתיים בבעלות יהודית שהיו פזורים מסביב לעיירה אושמניא (Oshmiany).⁸⁶ משקים אלה היו בהיקף משתנה, החל מחלקות הקרקע שעיבדו עשר המשפחות היהודיות שהתיישבו באמצע שנות החמישים של המאה התשע עשרה בכפר איוואניק (Ivaniki) הסמוך לפינסק,⁸⁷ וכלה במשקים בהיקף גדול, דוגמת המשק החקלאי של משפחת ליפקונסקי בכפר דוגאלישוק (Dogalishok), שהשתרע על כמאתיים וחמישים דונמים. היו עיירות שרק מעט מן היהודים שחיו בהן עסקו בחקלאות, דוגמת שש המשפחות היהודיות שהיו בבעלותן משקים חקלאיים מעורבים בפרברי העיירה מריאמפול (Marijampolė). בעיירות אחרות עסק הרוב המוחלט של התושבים היהודים בחקלאות, דוגמת העיירה סליץ.⁸⁸

(2) יהודים עירתיים או עירוניים שעסקו במקצועות שונים ובמקביל מצאו את פרנסתם מעיסוקים חקלאיים ישירים.⁸⁹

(3) משק עזר משפחתי שכלל, בדרך כלל, גינת ירק קטנה ובעלי חיים מעטים שנועדו לשימוש ביתי.⁹⁰ על היקף משקי העזר, שרווחו מאוד גם בקרב האוכלוסייה הלא יהודית במרחב הליטאי, הן בעיירות הן בפרברי הערים הגדולות, מעידים מקורות שונים. חיים צ'מרינסקי העיר כי בעיירתו מוטלה (Motol), הסמוכה לפינסק, 'סתם יהודי יש לו בית עם גינת ירק ולפחות פרה אחת'. והירש אברמוביץ, שמשפחתו חיה בעיירה ויסוקי-דבור (Wisoki)

ב, ווילנא תרס"ב, עמ' 238; משה שאלית, 'צו דער אַנקעטע וועגן לאַנדווירשאַפט אין יאָר 1919', אויף די חורבות (לעיל, הערה 65), עמ' 706-708; רובינוב (לעיל, הערה 29), עמ' 508. לרשימה מפורטת של המושבות החקלאיות היהודיות שפעלו במרחב זה לפני שנת 1904 ראו: http://www.shtetlinks.jewishgen.org/colonies_of_ukraine/allsettlements.htm. לדיון בשאלת המדיניות האגררית באזור זה בראשית המאה העשרים ראו: ש"פ, די אגראר פראגע פון ליטא, וילנה 1906. מ"ש, 'יהודי האדמה', ספר זכרון לקהלת אושמניא, בעריכת מרדכי גלברט, תל אביב תשכ"ט, עמ' 279. וראו גם: צבי אגמון-וילקורסקי, 'משפחת אריסים יהודית בסביבת מרימפול', מרימפול, בעריכת אברהם תורי, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 142; אליעזר ירושלמי, מיערות הצפון עד חורשות הכרמל, תל אביב 1962, עמ' 42; 44; 95, b, op. 1, F. 1262, (LVIA) Lietuvos valstybės istorijos archyvas. צ"ש, 'פינסק, הכרמל, ו' בשבט תרכ"ד; אברהם אביאל, כפר ושמו דוגאלישוק, תל אביב תשנ"ה, עמ' 14.

88 ראו למשל: יחיאל מיכל פינס, 'הרבנות על אבן הלקה וכתר תורה בעבוט', הלבנון, ט"ז באלול תרל"ב: 'הנה סעליץ העיר הקטנה... אם אמנם אנשים בה מעט וכל פרנסותיהם מנטיעת גנים ופטום אווזות'. וראו גם: חנוך ויטנברג, 'עובדי אדמה יהודים במרימפול', מרימפול (לעיל, הערה 86), עמ' 143-144; מאיר אלעזרי (וילקונסקי), בחדר, תל-אביב תרצ"ד, עמ' 34; משה ואליעזר מרכוס, 'הכלכלה של יהודי אוגוסטוב', ספר יזכור לקהילת אוגוסטוב והסביבה, בעריכת יעקב אלכסנדרוני, תל-אביב תשכ"י, עמ' 289; אלכסנדר מנור, קורות עיירה אחת, תל-אביב תש"י, עמ' 70, 73. על החיים בכפר 'היהודי' רדוטה ראו: מאיר קרק, דרך החיים והמוות, נתניה 1996, עמ' 18.

89 על תופעת ה-"Urban Peasants" ראו: Emilio Willems, 'Peasantry and City: Cultural Persistence and Change in Historical Perspective, a European Case', *American Anthropologist*, 72 (1970), pp. 530-531.

90 על ההיבט הכלכלי של משק העזר ראו: Moshe Lewin, 'The Kolkhoz and the Russian Muzhik', *Peasants in History*, eds. Eric J. Hobsbaum et al., Bombay 1980, p. 56.

(Dwor) שבליטא, העיד כי 'כל היהודים שחיו בכפרים עסקו בגננות'.⁹¹ על חשיבותו של מרכיב זה בחייהם של יהודי המרחב היהודי-הליטאי תמיד העובדה שרשתות חינוך יהודיות מקומיות, ששיקפו בעצם קיומן את המציאות התרבותית-התעסוקתית, כללו בתכניות הלימודים שלהן פרקי הכשרה בתחום משקי העזר הביתיים ואף פרסמו ספרות הדרכה רלוונטית בנושא.⁹² על רקע זה יזמה רשת 'אורט' ואף מימנה את הקמתם של 'גני לימוד חקלאיים' בארבעים ושניים בתי ספר יהודיים ברחבי ליטא.⁹³

החקלאים היהודים במרחב התרבות היהודית-הליטאית עסקו במגוון רחב של תחומים, כגון גידול ירקות, שיחי טבק, מטעי פרי, בעלי חיים, ייצור חלב ומוצריו, גידול דבורים וייצור דבש, וכן דייג בנהרות ובאגמים הרבים. כך, למשל, את שלושת האגמים הגדולים שליד העיירה סימנה (Simnas) חכרו משפחות יהודיות (אישלונדסקי, רוזנטל, ביאלוצקי וגולדברג) שעסקו בדייג.⁹⁴ במספר תחומים אף מילאו היהודים תפקיד מכריע במערכת החקלאית המקומית, כמו תחום גידולי הירקות, ובעיקר גידול מלפפונים.⁹⁵ כך, למשל, בדו"ח של משרד החקלאות הרוסי, וכן במפקד שערכו אגרונומים יהודים בשנת 1898, נמצא כי בגוברניות של גרודנה, קובנה ומינסק פעלו בשנים אלה כששת אלפים משפחות של מגדלי ירקות יהודים.⁹⁶

91 חיים צ'מרנינסקי, עיירתי מוטלה, ירושלים תשס"ב, עמ' 38; Hirs Abramowicz, *Profiles of a*; עמ' 50; *Lost World*, Detroit 1999, p. 47; מאיר וילקנסקי, מגל אל גל, תל-אביב תש"ג, עמ' 7, 50; יצחק אלעזרי-וולקני, מדות, תל-אביב תשט"ז, עמ' 116; ישראל ריטוב, 'אסיפוביץ', באברויסק (לעיל, הערה 21), עמ' 745; יהודה לייב ראדוס, זכרונות, יוהנסבורג 1936, עמ' 83-84; אברהם סטרובולסקי, סיפורים מבית אבא, ישראל 2004, עמ' 24; Dorothy Leivers, *Jews of Kopcheve*, New Jersey 2006, p. 34; Max Shulzinger, *A Tale of a Litvak*, New York 1985, p. 74. להשתקפות המציאות הזאת בספרות ראו: בוקי בן יגלי (לעיל, הערה 2), עמ' 25; זלמן שניאור, דור דור ואנשיו, תל אביב תשי"ז, עמ' 179; הנ"ל, אנשי שקלוב, תל אביב תשי"ב, עמ' 51. מציאות זו קיבלה ביטוי גם בספרות הליטאית. ראו: Žemaitė (Julija Beniuševičiūtė-Žymantienė), *Raštai*, 4, Vilnius 1996, p. 276.

92 רפאל הלוי צעיון, 'הזרם החינוכי יבנה בליטא', יהדות ליטא, ב (לעיל, הערה 27), עמ' 164; אברהם קיסין וא"ש פינטשוק, הטבע, קאונאס תרצ"ח, עמ' יד-טו, כט-ל, קכה-קכת. מבין הפרסומים הרבים של רשת החינוך 'אורט' בתחום זה ראו למשל: 'רוסין, שענסטע צימערבלומען, דאָס אויפפאסן און האדעווען, קאונאס 1932; ב' פאסענשטיין וש' שאליט, גערטנעריי און סעדעריי, ווארשע 1936; 'רוסין, ביישטוביקער גרינס-גארטען: פראקטישע ידיעות ווי ריכטיק צו אָרדענען א גרינס-גארטען און צו באקומען בעסטע גערטענישען, קאונאס 1939.

93 ה' בירגער, 'שול-גערטנער', ארבעט (לעיל, הערה 67), עמ' 68; ויינריב (לעיל, הערה 64), עמ' 254.

94 ראו: פנקס הקהילות, ליטא (לעיל, הערה 25), עמ' 424; M. Веллер, 'Еврей-огородники', 1901. *Boxod*, 2.8.1901; ברודקוס (לעיל, הערה 29); וועללער (לעיל, הערה 85), עמ' 132; ירושלמי (לעיל, הערה 86), עמ' 42; אברהם אהרוני, בן בלי בית, גבעת ברנר 1991, עמ' 15-25; אברמוביץ (לעיל, הערה 91), עמ' 52-58; רובינוב (לעיל, הערה 29), עמ' 516; Ralph Jaffe, *The Sheil That Was*, New York 1977, pp. 114-116. לפרוגרמה מפורטת של משק חקלאי מעורב ראו: חיים אהרן מעדאיליע, 'על דבר בית ספר ללמוד עבודת אדמה בעיה"ק יפו', הלבנון, ח' בתמוז תרכ"ט.

95 Širšė, 'Kėdainiai', *Varpas*, 1895, Nr. 1

96 אטינגר (לעיל, הערה 29), עמ' 52.

מציאות זו באה לידי ביטוי גם בדו"ח רשמי משנת 1913 ובדו"ח משנת 1926, פרי עטו של בר ברוצקוס.⁹⁷ על היקף העיסוק של חקלאים יהודים בגידול ירקות ניתן ללמוד גם מן העובדה שבשנת 1930 הגיע היקף שיווק הירקות של ארבעים ושישה החברים בקואופרטיב הגננים היהודים באזור גרודנה ליותר משבעה מיליון זלוטי.⁹⁸

(ב) עיסוק בתחומים פרה-חקלאיים. בקטגוריה זו ניתן להבחין בשני מעגלים:

(1) פעילות שהתאפיינה הן בשעות רצופה במרחב הכפרי והחקלאי הן במגע בלתי אמצעי עם חומרי גלם שמקורם בטבע, דוגמת כריתה וניסור של עצים, עיבוד של התוצרת החקלאית (טחינת קמח), וכן שרפת סיד וייצור זפת.⁹⁹ על היקף מעורבותם של יהודים בתחומים אלה ניתן ללמוד, לדוגמה, מכך ששבעים ושמונה מבין מאה ושמונה טחנות הקמח הרשומות שפעלו במרחב הנדון בשלהי המאה התשע עשרה (כשבעים ושניים אחוזים) היו בבעלות יהודית והופעלו בידי יהודים, תופעה שנמשכה גם לתוך המאה העשרים.¹⁰⁰

(2) פעילות הקשורה לתהליכי משנה של הפעילות החקלאית, כגון שיווק של תוצרת חקלאית לסוגיה השונים; תיווך בין המגזר החקלאי היצרני לבין זה הקמעונאי;¹⁰¹ מתן שירותים למגזר החקלאי, כגון ייצור ותיקון של עגלות, אספקה של חומרי גלם, וכן מכירה ומתן שירותי אחזקה של כלי עבודה ומכונות.¹⁰²

בשל ההיקף הנרחב באופן יחסי של העיסוק בחקלאות, תפסו החקלאים היהודים במרחב התרבות היהודית-הליטאית את עצמם כקבוצת אוכלוסייה מובחנת בעלת צרכים המיוחדים לה. כך, למשל, אנו עדים לניסיון מעניין של קבוצת חקלאים יהודים מאזור גרודנה לאגד את מכולל הפעילות, הן היצרנית הן זו הנלווית אליה, במסגרת של קואופרטיב, שיעסוק במספר רב של היבטים הקשורים למערכת החקלאית: גיוס מקורות מימון, קניית חומרי גלם, שיווק סיטונאי ואף ייצוא של התוצרת החקלאית.¹⁰³ על רקע זה יש לראות גם את המעורבות

97 בער ברוצקוס, יידן אין דער לאנדווירטשאפט, ברלין 1927, עמ' 27. וראו גם: יוסף כרוסט (עורך), קיידאן: ספר זכרון, תל אביב תשל"ז, עמ' 136; דבורה מימון, אבי, שבתאי דויטש, תל אביב 1993, עמ' 47; Harry Gordon, *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania*, Lexington, 1992, p. 1

98 יצחק גוואנסקי, 'הקואופרציה היהודית', גרודנה-גראדנע, בעריכת דב רבין, ירושלים תשל"ג, עמ' 290.

99 שרה קוברובסקי-רו, העיירה שלא עלתה לרכבת – מרצ'ינקאנץ, ישראל תשס"ז, עמ' 19. על מפעלים בבעלות יהודית בעיירה זו שעסקו בייבוש, בעיבוד ובשיווק של פטריות יער ראו שם, עמ' 19–20. לדיון מפורט על כך ראו: David Moon, 'Estimating the Peasant Population of Late Imperial Russia from the 1897 Census: A Research Note', *Europe-Asia Studies*, 48 (1996), p. 146
100 פינקלשטיין (לעיל, הערה 18), עמ' 175. וראו גם: Alfonsas Eidintas, *Jews, Lithuanians and the Holocaust*, Vilnius 2003, p. 54

101 לתיאור מפורט של פעילותם של סוחרי תבואות יהודים במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ראו: א'נ, 'מכתבי סופרים', היום, כ"ה באדר א' תרמ"ז. וראו גם: משה סתוי, 'יער ואם – ובנות סביב לה...', אנציקלופדיה של גלויות, ב: בריסק-דליטא, ירושלים ותל-אביב תשט"ז, עמ' 232; מרדכי קצנלסון, 'היהודים בכפרים', באברויסק (לעיל, הערה 21), עמ' 825.

102 ראו למשל: שלום חולבסקי, כמה געגועים כמה חן, קיבוץ דליה 2000, עמ' 33–36.

103 'ניקאלייער', היום, י' באדר א' תרמ"ז; גוואנסקי (לעיל, הערה 98), עמ' 289–290.

העמוקה של גורמים פיננסיים יהודיים במימון האשראי למערכת הכלכלית הזאת, וכן את המספר הגדול של מודעות בתחומים אלה שפורסמו בעיתונות ובקבצים שונים שהופיעו בליטא בין שתי מלחמות העולם.¹⁰⁴

ביטוי נוסף לכך הוא ההכרה בצורך בקיומן של מערכות לימוד והכשרה מסודרות בתחום זה. המוסדות הראשונים שעסקו בכך היו חוות ללימודי חקלאות שהוקמו בסוף שנות התשעים של המאה התשע עשרה ליד העיר מינסק ובפרברי העיר מוהילב.¹⁰⁵ מערך ההכשרה החקלאית זכה לתמיכתו של ארגון יק"א (The Jewish Colonization Association), שעסק הן בהכשרה מקצועית של צעירים יהודים בתחומי החקלאות הן בעידוד יהודים לעבור להתיישבות חקלאית.¹⁰⁶ בנוסף לכך אנו עדים לגל של פרסומי הזרחה לחקלאי היהודי שיצאו לאור בראשית המאה העשרים. בוויילנה הופיעו כבר בשנים 1900–1902 שני 'לוחות' שרוכזו בהם מידע רב בתחומי ההזרחה המקצועית לחקלאי היהודי: חידושים בתחום המיכון החקלאי, מיקומם ומועדיהם של ירידים חקלאיים, תיאורים מהווי חייהם של חקלאים יהודים, נתונים בדבר היקף העיסוק בחקלאות בקרב יהודים, וכן הזרחה לנטיעת גינות ולריסוס עצים.¹⁰⁷ בתקופה שבין שתי מלחמות העולם פעלו ארגונים שונים, כגון 'הילף דורך ארבעט'¹⁰⁸ וארגון 'אורט', הן להכשרת חקלאים יהודים הן לעידוד החקלאות היהודית באזורי וילנה, סובאלק, סלונים, וולקוביסק ובריסק, בין היתר באמצעות חוות לימוד שהכשירו צעירים יהודים בתחומי החקלאות.¹⁰⁹

להתרחבות העיסוק בחקלאות בקרב יהודים בשנים אלה נודעו משמעויות שחרגו מן ההיבט הכלכלי. כך, למשל, נוכחותם הרחבה של יהודים במרחב הכפרי ובעלותם על שטחים חקלאיים נתפסו בקרב חוגים רדיקליים בתנועה הלאומית הליטאית כגורמים המקשים על החברה הכפרית הליטאית לעבור תהליכי מודרניזציה, שנחשבו שלב הכרחי בדרך להשגת עצמאות

104 ראו למשל מודעה של 'הבנק החקלאי-יהודי' בליטא, נתיבות, ב, גיליון 7–8, 15 באפריל 1927, עמ' 20; ארבעט (לעיל, הערה 67), עמ' 83, 96, 103; נייס, 21.8.1921; שם, 6.4.1923.

105 ראו בפירוט: 14.3.1900, 19.4.1901, 22.4.1901, 26.4.1901, *Bocxod*.

106 Yivo Archive, RG 236, Folders 26–28, 30–31; טרוצקי (לעיל, הערה 62), עמ' 432–428; נרסיס לון, חמשים שנות הסטוריה, ב, ירושלים תרפ"ב, עמ' 187–190. וראו גם: Theodore Norman, *An Outstretched Arm: A History of the Jewish Colonization Association*, London 1985, pp. 44–45.

107 שמעון פרוג ואגראנאם מרק וועללער (עורכים), דער לאנדארבייטער לוח פאר קאלאניסטען און גארטנער, א, ווילנא תרס"א; וועללער (לעיל, הערה 85); מרק וועללער, ווי מען פלאנצט א סאד, ווילנא תרס"א; ה"ל, וועגען בעשפריצען די בוימער, מינסק תרע"ג.

108 ראו: ישראל קלויזנר, וילנה ירושלים דליטא, דורות אחרונים 1881–1939, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 606–607.

109 בירגער (לעיל, הערה 93), עמ' 70–71, 76; אברהם שטריקמן, 'החינוך המקצועי', בריסק-דליטא (לעיל, הערה 101), עמ' 441; שפירו (לעיל, הערה 65), עמ' 184–185; אטינגר (לעיל, הערה 29), עמ' 62. על בית הספר החקלאי בחוות אונגרינה שליד מריאמפול ראו: לוי (לעיל, הערה 25), עמ' 388–389; על בית הספר החקלאי בוועלשטיאני ראו: משה שאלטי, 'פארשיידענע מינים הילף', אויף די חורבות (לעיל, הערה 65), עמ' 350–351.

לאומית. עיתונם של האיכרים הליטאים, *Ūkininkas*, יחד מקום נרחב לנושאים אלה, ואחד הטיעונים שעלה שוב ושוב היה שריבוי התוצרת החקלאית של יהודים גורם לירידה בביקוש לתוצרתם של האיכרים הליטאים ומביא להתדרדרותם הכלכלית.¹¹⁰

ג. 'הִיכּוּל יוּכּלוּ יְהוּדִים לְהִיּוֹת לְאֶפְרַיִם?'¹¹¹

בפתח דיונו על פעילותם הכלכלית של יהודי ליטא בימי הביניים כתב יצחק שיפר: 'נכסי קרקע ועבודת-האדמה היו מהפרנסות העיקריות של יהודי ליטא'. ועם זאת, הוסיף שיפר וכתב: 'מופלא הדבר שבשונה מהמצב במרחב הפולני בתקנות הקיומים שנתנו דוכסי ליטא לקהילות במאה החמש עשרה אין זכר לעסקי אשראי'.¹¹² כיוצא בכך, בנתחו את נתוני ההתפלגות התעסוקתית המופיעים במפקד האוכלוסין שנערך באימפריה הרוסית בשנת 1897, כתב שמואל אטינגר: 'אחד הדברים המתמיהים המתבררים מן הטבלה הזאת הוא העובדה שאחוז היהודים המתפרנסים מן החקלאות בליטא וברוסיה הלבנה גדול בשליש מאשר בדרום מערב'.¹¹³ בשלב זה של הדיון דומה שגם תוכנתו של שיפר, גם ממצאי המפקד שעוררו את תמהונו של אטינגר וגם התמונה המפורטת ששורטטה לעיל זוקקים הסבר.

מה היה הרקע לעיסוק הנרחב באופן יחסי של יהודי ליטא בחקלאות? לכאורה, ניתן לייחס מציאות זו להשתרשותם של רעיונות כמו מקומו המרכזי של העיסוק בחקלאות בתהליך הפרודוקטיביזציה של החברה היהודית, רעיון שמשכילים יהודים במזרח אירופה כבר דנו בו למן שלהי המאה השמונה עשרה.¹¹⁴ ואולם, אין בידינו עדויות לכך שרעיון הפרודוקטיביזציה של הפרט והחברה, והעבודה החקלאית בכלל זה, זכה להיענות של ממש מצד קבוצות שונות בחברה היהודית המקומית. לא זו אף זו. לו הייתה לרעיונות הנאורות השפעה של ממש בתחום זה, סביר להניח שהיינו מוצאים עיסוק רב בחקלאות כמו זה שהוצג כאן גם במרחבים גאוגרפיים נוספים במזרח אירופה, בהשפעת חוגי ההשכלה היהודית. ואולם המקורות העומדים לרשותנו אינם מאששים את קיומן של שתי הנחות אלה.¹¹⁵ לחילופין, ניתן לכאורה להסביר שהעיסוק בחקלאות התפתח על רקע רעיון האגרייזציה שנדון בהרחבה בשיח הציבורי

Red., 'Žinios isz visur', *Ūkininkas*, 10 (1891); Naudorius, 'Iš Dzukijos', *ibid.*, 3 (1895); 110
Vilk., 'Argi ne gėda', *ibid.*, 5 (1899); J. Kr., 'Žydai trukdytoiai lietuvij', *ibid.*, 5 (1893),
p. 33

111 בוקי בן יגלי (לעיל, הערה 2), עמ' 12.

112 שיפר, תולדות הכלכלה (לעיל, הערה 14), עמ' 164.

113 אטינגר (לעיל, הערה 27), עמ' 268.

114 יצחק בר לוויןזון, הוגה הדעות החשוב ביותר של ההשכלה היהודית במזרח אירופה, נטה אכן לייחס את התרחבות העיסוק של יהודים בחקלאות מראשית המאה התשע עשרה להתפשטות האידיאולוגיה של הנאורות, וכן לפעילותו שלו בתחום זה. ראו: יצחק בר לוויןזון, בית יהודה, ווארשא תרס"א, ב, עמ' 133-134.

115 ראו: מרדכי זלקין, 'אידיאה ומציאות בעולמם של משכילי וילנה', יזמות יהודית בעת החדשה, בעריכת רן אהרנסון ושואל שטמפפר, ירושלים תשס"א, עמ' 84-90.

בשלהי המאה התשע עשרה,¹¹⁶ אך גם לכך לא נמצאו סימוכין של ממש. על רקע זה ברצוני להציע מספר הסברים אפשריים לעיסוק הייחודי בחקלאות במרחב התרבות היהודית-הליטאית. (א) התפרוסת היישובית של היהודים במרחב התרבות היהודית-הליטאית: למרות חשיבותו של המרכיב האורבני בחברה זו, רבים מבין היהודים במרחב הליטאי חיו במאות עיירות, כפרים וחוות חקלאיות.¹¹⁷ כך, לדוגמה, עשרים ושמונה אחוזים מכלל היהודים שחיו בשנת 1807 בתחומי הגוברניה של וילנה הצהירו על עצמם כתושבי כפר. חלוקת משנה של קבוצה זו מעלה, שבמחוז וילקומיר (Vilkomir), שהשתייך לגוברניה זו, היו כארבעים אחוזים מן היהודים תושבי כפר. כיוצא בכך, כארבעים ושלושה אחוזים מן היהודים שחיו בשנת 1852 בתחומי הגוברניה של קובנה הצהירו גם הם על עצמם כתושבי כפר.¹¹⁸ ככלל, כשישים וחמישה אחוזים מן היהודים שחיו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה במרחב שאנו דנים בו היו תושבי עיירות וכפרים,¹¹⁹ ובראשית שנות העשרים של המאה העשרים היה אחוז היהודים הכפריים מכלל יהודי ליטא הגבוה ביותר באירופה כולה.¹²⁰ נוכחות גבוהה זו של יהודים במרחב הכפרי הליטאי נבעה, בראש ובראשונה, מכך שההתיישבות היהודית במרחב זה הייתה חלק אינטגרלי של התפרוסת היישובית של כלל האוכלוסייה, שהתאפיינה גם היא באחוזים גבוהים של התיישבות כפרית. כך, לדוגמה, בשנת 1897 חיו ביישובים כפריים קרוב לשמונים אחוזים מכלל התושבים בגוברניה של קובנה.¹²¹ בנוסף לכך יש לזקוף נוכחות זאת

116 יונתן דקל-חן, מחנה משותף: קואופרציה בהתיישבות היהודית החקלאית ברוסיה ובעולם, 1880-1941, ירושלים תשס"ח, עמ' 38-39.

117 אמנם גולדברג וטלר טוענים כי שני שלישים של יהודי פולין-ליטא חיו בערים, אך נתון זה משקף את המציאות הדמוגרפית היהודית הכללית במרחב זה, מבלי לבחון את התפרוסת היישובית היהודית ברמה האזורית או המקומית. ראו: גולדברג וטלר (לעיל, הערה 9), עמ' 73. לנתונים מפורטים על האוכלוסייה היהודית בנסיכות הגדולה של ליטא במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה ראו: Shaul Stamper, 'Some Implications of Jewish Population Patterns in Pre-partition Lithuania', *Studies in the History of the Jews in Old Poland*, ed. Adam Teller, Jerusalem 1998, pp. 189-223; idem, 'The 1764 Census of Lithuanian Jewry and What it Teach Us', *Papers in Jewish Demography*, 11 (1993), pp. 91-121. האוכלוסייה היהודית במרחב הכפרי ברוסיה הלבנה בסוף המאה השמונה עשרה ראו: ה' אלעקסאנדראָו, 'די יידישע באפעלקערונג אין וויסרוסלאנד אין דער צייט פון די צעטיילונגען פון פוילן', צייטשריפט, 4 (1930), עמ' 31-83.

118 Remigijus Civinskis, 'Žydų miestiečių luominis statusas ir jo kaita xix a. viduryje', *Žydų klausimas Lietuvoje xix a. Viduryje*, eds. Vladas Sirutavičius and Darius Staliūnas, Vilnius 2004, p. 48

119 י"א פייקין, 'אייניקע סאכאקלען פון דער דעמאָגראַפישער ציילונג פון 1926-טן יאָר', צייטשריפט, 4 (1930), עמ' 148; אטינגר (לעיל, הערה 2), עמ' 484; יעקב לעשצינסקי, דאָס אידישע פּאָלק אין ציפערן, בערלין תרפ"ב, עמ' 42, 45

120 ארתור רופין, הסוציאולוגיה של היהודים, תל-אביב תרצ"א, עמ' 90. נוכחות בולטת זו קיבלה ביטוי גם בספרות הפולנית. ראו: Simon Schama, *Landscape & Memory*, London 1995, p. 27. Leonas Mulevičius, *Kaimas ir Dvaras Lietuvoje XIX amžiuje*, Vilnius 2003, p. 331 121 איידינטס (לעיל, הערה 100), עמ' 28. היהודים שחיו ביישובים אלה היו רק 2.8 אחוזים מתוך קבוצת

למעורבות העמוקה של יהודים רבים בחכירת תחומי עיסוק שונים באחוזותיה של האצולה המקומית (יערות, גשרים, מסים, בתי מרוח, משקים חקלאיים).¹²² זה הרקע לכך שיהודי ליטא אימצו במידה רבה את אורחות החיים ואת דפוסי ההתנהגות של האוכלוסייה הסובבת, דפוסים שהיו שונים מאלה המקובלים במרחבים התרבותיים היהודיים דוברי הגרמנית והפולנית, והדבר השפיע גם על הפרופיל התעסוקתי שתואר לעיל.

(ב) האפשרויות הכלכליות-התעסוקתיות הזמינות: במרחב הליטאי לא התפתחו עד שלהי המאה התשע עשרה מרכזים תעשייתיים בולטים, תהליך העיור לא היה ניכר והמרחב כולו נותר ברובו הגדול בעל אופי חקלאי.¹²³ עם זאת, הגידול הדמוגרפי במרחבים העירוניים הביא לעלייה באבטלה, למחסור במקורות תעסוקה ולחיפוש אחר מקורות פרנסה אלטרנטיביים. אשר על כן, אם במרכז אירופה ובמערבה בולטת מגמת המעבר מחקלאות אל מרכזי תעשייה שהתפתחו בפרברי הערים הגדולות, כדי לשפר את המצב הכלכלי, בליטא הייתה המגמה הפוכה. דווקא המרחב הכפרי הוא זה שטמן בחובו אפשרויות תעסוקתיות וכלכליות חדשות. בהיבט של הפרופיל התעסוקתי דמו הקבוצות האתניות הדומיננטיות זו לזו, והיהודים המקומיים בכלל זה.¹²⁴ המציאות המתוארת כאן באה לידי ביטוי, למשל, בהיענות הרחבה באופן יחסי של יהודים למדיניותה של הממשלה הרוסית, שעודדה כבר בראשית המאה התשע עשרה את המעבר של יהודים להתיישבות כפרית, ואף התירה להם לקנות קרקע לא מעובדת ולהפכה לאדמה חקלאית.¹²⁵

אוכלוסייה זו, אך היו 15.6 אחוזים מכלל האוכלוסייה היהודית בגוברניה זו. ראו: לויץ (לעיל), הערה (25), עמ' 26.

122 ראו למשל: יעקב לעשצינסקי, 'בארדיטשעווער אידישע קהילה פון 1789 ביז 1917, בלעטער פאר אידישע דעמאָגראַפיע, סטאטיסטיק און עקאָנאָמיק, 1 (1923), עמ' 40; אדם טלר, כסף, כוח והשפעה: היהודים באחוזות בית רדזיוויל בליטא במאה הי"ח, ירושלים תשס"ז, עמ' 128–240. על המדיניות הקרקעית של השלטון הצארי במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ראו: Peter Gatrell, *The Tsarist Economy 1850–1917*, New York 1986, pp. 105–106

123 ראו: מישקינסקי (לעיל, הערה 7), עמ' 29–32. על תפיסת המרחב הבלטי כאזור חקלאי ייחודי ראו: Judith Pallot and Denis J.B. Shaw, *Landscape and Settlement in Romanov Russia 1613–1917*, Oxford 1990, pp. 129–130. על האופי החקלאי של החברה הליטאית ראו: Zigmantas Kiaupa, *The History of Lithuania*, Vilnius 2005, pp. 172, 266. על קווי הדמיון שבין שתי האוכלוסיות ראו: דוד מתתיהו ליפמאן, לתולדות היהודים בליטא-זאמוט, קידאן תרצ"ד, עמ' 13–15.

124 שאצקי (לעיל, הערה 24), עמ' 4. על השפעות הבצורת על החקלאות והחקלאים באזור הבלטי ראו: Arcadius Kahan, *The Plow, the Hammer and the Knout: An Economic History of Eighteenth-Century Russia*, Chicago 1985, pp. 46–51

125 אטינגר (לעיל, הערה 30), עמ' 251; בנימין פינקוס, יהודי רוסיה וברית המועצות, באר שבע תשמ"ז, עמ' 78. על שינויים במדיניות זו באמצע שנות החמישים של המאה התשע עשרה ראו: Darius Staliūnas, 'Changes in the Political Situation and the "Jewish Question" in the Lithuanian Gubernias of the Russian Empire (1855–April 1863)', *The Vanished World of Lithuanian Jews*, eds. Alvydas Nikžentaitis, Stefan Schreiner and Darius Stakiūnas, Amsterdam 2004, pp. 29–30

(ג) הדומיננטיות של המרכיב הרציונלי בעולמה של החברה היהודית המקומית: מכל מגוון המקורות העומדים לרשותנו עולה, שהמציאות שהוצגה לעיל אינה בעלת רקע אידאולוגי, אין בה ממדים הרואיים ואף איננה טעונה במושגים ובתפיסות כמו 'גאולת האדם' ו'חלוציות'.¹²⁶ גיבוריו של סיפור זה היו יהודים שבחרו לעסוק בחקלאות לא כהיענות לפרוגרמות חברתיות-כלכליות של הוגים דוגמת חיים ז'יטלובסקי,¹²⁷ אלא מרצונם החופשי ועל רקע מציאות כלכלית ותעסוקתית מורכבת (למשל, כדי לזכות בהקלות ובהטבות שונות, כמו פטור מתשלום ארנונה או משירות צבאי).¹²⁸ העיסוק בחקלאות נתפס בעיניהם כמקור פרנסה, כבסיס לקיום לגיטימי ומכובד כמו כל עיסוק אחר. גם אם הוא נחשב בחוגים מסוימים בחברה היהודית כנחות-דרגה, הרי העוסקים בו לא ראו עצמם ככאלה, ושיקולים שמקורם בדימויו של העיסוק בחקלאות או במסורת תעסוקתית רבת שנים נדחו מפני הצורך בקיום בכבוד. באופן זה מתוארים, למשל, האיכרים היהודים במושבה דיקשנה:

כפר שכולו אכרים יהודים העובדים בעצמם את אדמתם וחיים מיגיע כפם ומשכורת צדדית להם ברפאם חולי רוח... המושבה הזאת לא נוסדה לא ביד נדיבים ולא ביד ציונים כי אם היהודים בעצמם יסודה ובכחם ויגיעם תכון זה ימים רבים... פניהם שזופות מחום השמש, קומתם גבוהה מקומת אחיהם בערים, ידיהם אמיצות וחזקות, רוחם עליזה וענן העצב השוכן על פני יהודי הערים איננו.¹²⁹

תמונה דומה מצטיירת גם מבחינה של הפרופיל התעסוקתי של מהגרים יהודים-ליטאים, דוגמת אלה שהיגרו לדרום אפריקה ובחרו מרצונם בדרך של התיישבות חקלאית.¹³⁰ (ד) המיקום הגאוגרפי והתרבותי של מרחב התרבות הליטאי בכלל ושל זה היהודי-הליטאי בפרט: אף שתושבי ליטא היו בצלם של מרחבים תרבותיים רבי עוצמה – הפולני והפרוסי במערב והרוסי במזרח – הרי ריחוקם מן המרכזים השלטוניים והתרבותיים אפשר להם לעצב מסורות תרבותיות וחברתיות מקומיות ייחודיות.¹³¹ וכך, בשל הפיזור של האוכלוסייה היהודית המקומית במאות רבות של עיירות, כפרים וחוות חקלאיות, היה כוח הפיקוח של המרכז התרבותי המקומי, כלומר העיר הגדולה, מוגבל ביותר. אשר על כן, דומה שלפנינו מקרה אופייני של אזור הנחשב 'ספר תרבותי', במובן הרחב של המילה, אזור

126 סיני (לעיל, הערה 21), עמ' 231; המגיד, כ"ה בשבט תרס"א.

127 על תפיסתו של ז'יטלובסקי, שהעיסוק בחקלאות ישים פתרון לשאלת היהודים, ראו: יונתן פרנקל, נבואה ופוליטיקה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 295–326.

128 לייב באביצקי, 'די יידישע קאלאניזאציע אין רוסלאַנד און דער פראַיעקט וועגן ראָריאַדן אַרום העלפט טאָן יאַהרהונדערט', יו"א בלעטער, 3 (1932), עמ' 462–466; פרנק, היהודים ועבודת האדמה (לעיל, הערה 10), הצפירה, ז, כ"ט באייר תרפ"א, י"ד בסיוון תרפ"א.

129 'ווילנא', המגיד, כ"ה בשבט תרס"א.

130 Eli D. Goldstein, 'Litvaks in the Rural South African Economy', *Jewish Affairs*, 57, 2 (2002), pp. 9–13

131 ראו בפירוט אצל Darius Staliūnas, *Making Russians: Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam–New York 2007, pp. 57–70

המתאפיין בתהליכים שאותם תיאר לראשונה פרדריק ג'קסון טרנר.¹³² לשם השוואה, רק באזורים מסוימים בגליציה המזרחית ובבסרביה, שגם עליהם ניתן להחיל את המושג 'ספר תרבותי', היה אחוז החקלאים היהודים גבוה ועמד על למעלה משמונה עשר אחוזים מכלל המפרנסים.¹³³

ואולם, גם אם הסברים אלה מספקים תשובה לשאלה הנדונה כאן, התמונה שהוצגה לעיל מעלה שאלות נוספות, בעיקר לגבי היבטים תודעתיים. כך, למשל, מה היו ההשלכות של העיסוק בחקלאות על מערך היחסים עם האוכלוסייה הכפרית הלא־יהודית? כיצד יש להתייחס לטענתו של הירש אברמוביץ', שהיהודים היו חלק בלתי נפרד מהנוף האתנוגרפי של ליטא ומקהיליית האיכרים?¹³⁴ האם השהות הממושכת במרחב הכפרי עיצבה בחברה זו יחס ייחודי לטבע? האם העיסוק האינטנסיבי בחקלאות תרם לעיצובו של טיפוס ייחודי של איכר ('פוער') יהודי? האם התגבשו בקהילות יהודיות־חקלאיות אלה, ובעיקר במושבות החקלאיות, ריטואלים אופייניים וייחודיים לחברות חקלאיות? וככלל, מה הייתה מידת השפעתם של החיים במרחב הכפרי ושל העיסוק בחקלאות ובתחומים הקרובים לכך על זהותם ועל תודעתם העצמית של יהודים אלה? הדיון בשאלות הללו זוקק מחקר נפרד.¹³⁵

ד. סיכום

בבואו לדון בשאלת הפער בין דימויה של העיירה היהודית לבין מציאות החיים בה, כתב ג'ון קליר:

ליהודים היה קשר לחיי השטעטל ולערכיו בשל סיבות כלכליות ותרבותיות. אכן, המרכיב החקלאי המובחן, שהיה חלק בלתי נפרד מחיי השטעטל, נעדר בדרך כלל, בשל ההנחה המלאכותית שהיהודים היו באופן כלשהו זרים, מרכיב 'עירוני' בתוך כפריות חקלאית נוצרית. סטראוטיפי מחלחל זה מחמיץ את מידת מעורבותם של היהודים בכל מגוון העיסוקים החקלאיים (ומתעלם גם מקיומם של גני ירק ביתיים וכן מן השימוש הרווח באדמות מרעה: כיצד, למשל, האכיל טוביה החולב את סוסו?). יהודים היו ידועים כסוחרים סוסים, עיסוק כפרי בעל משמעות.

Frederick Jackson Turner, 'The Significance of the Frontier', *Rereading Frederick* 132
 Denis Jackson Turner, ed. John Mack Faragher, New Haven 1994, pp. 33–34
 J.B. Shaw, 'The Frontier Experience in Romanov Russia', *Landscape and Settlement in Romanov Russia 1613–1917*, eds. Judith Pallot and Denis J.B. Shaw, Oxford 1990, pp. 13–32
 13; אטינגר (לעיל, הערה 29), עמ' 82; ברוצקוס (לעיל, הערה 29), עמ' 458; מזור (לעיל, הערה 10), עמ' 67–130.

133 יעקב לעשצינסקי, 'פראַפּעסיאָנאַלער און סאַציאַלער באַשטאַנד פון די אידן אין מזרח־און־צענטראַל אײראָפּע', שריפטן פאר עקאָנאָמיק און סטאַטיסטיק, א (1929), עמ' 191; מזור (לעיל, הערה 10).

134 אברמוביץ' (לעיל, הערה 91), עמ' 42.

135 ראױ: Mordechai Zalkin, 'Can Jews Become Farmers? Rurality, Peasantry and Cultural Identity in the World of the Rural Jew in Nineteenth Century Eastern Europe', *Rural History* (Forthcoming)

כיוצא בכך, תפקידם כמתווכים בין מערך הייצור החקלאי לשווקים חייב הבנה של תנאי החקלאות הכפרית.¹³⁶

תובנתו זו של קליר אמנם לא יחדה למרחב התרבות היהודית-הליטאית דווקא, אך היא עולה בקנה אחד עם תמונת העיסוק בחקלאות שהוצגה לעיל, והיא מאששת, הן מבחינת הרצף הכרונולוגי הן מבחינת היקפה, את הנחתנו שהיהדות הליטאית הייתה קבוצה חברתית בעלת מאפיינים תרבותיים ותעסוקתיים ייחודיים. בהקשר זה יש לציין כי גם בקרב הקראים, הקבוצה האתנית הקרובה ביותר ליהודים שחיה במרחב זה, רווח ביותר העיסוק בחקלאות כבר בתקופה מוקדמת.¹³⁷

לא זו אף זו. להצגתו של היבט ייחודי זה בעולמה המקצועי של החברה היהודית-הליטאית נודעת חשיבות רבה הן בנוגע לדימויה ההיסטורי הן להבנת נרטיבים שונים שעוצבו בהשפעתן של תפיסות אידאולוגיות ודתיות עכשוויות. אכן, היבט זה בעולמה של יהדות ליטא זכה כבר בעבר לייצוג בשיח הציבורי, דוגמת מסתו הידועה של אברהם קריב 'ליטא מכורת':

גוש יהודי רצוף השתרע על פני מזרחה של אירופה, וארץ ליטא – עצם מעצמיו. עם זאת הייתה ליטא בתוכו חטיבה בפני עצמה, בעלת דרך משלה ביהדות, בעלת משקל סגולי משלה. ליטא ארץ צנועה הייתה לפי טבע ברייתה... מרביתם של יהודי ליטא, יושבי עריה ועיירותיה, היו יגעי כפיים... הם היו הטוחנים, האופים, החייטים והרצענים, הטייחים והזגגים, הנפחים, העגלונים והסבלים... יהודים עסקו שם בעבודות של יער, בעבודות של מים. הם היו קולעי דוברות ומסיעי עין בנהרות. גם גידול ירקות היה בידי יהודים.¹³⁸

דברים אלה ודומים להם נדחקו אל שולי הזיכרון הקולקטיבי והשיח המחקרי, אם בטענה שמדובר בניסיון לאידאליזציה של מציאות החיים לפני השואה ואם על רקע המגמה הרווחת בחוגים אולטרה-אורתודוקסיים להצניע היבטים אלה בעולמה של החברה היהודית המסורתית ולהציגה כ'חברת לומדים' או כחברה שהסתופפה בחצרותיהם של צדיקים חסידיים. למעשה, הדיון בתופעת החקלאים היהודים בליטא הוא חלק מתופעה רחבה יותר, של יהודים שעסקו במלאכה ועזרה ושל פועלים יהודים שהיו מרכיב בעל משמעות בכוח העבודה של התעשייה המקומית למן שלהי המאה התשע עשרה. דיון זה תורם תרומה של ממש להפרכת דימויה של החברה היהודית המסורתית במרחב זה כחברה לא יצרנית, המוצאת את פרנסתה בעיקר מ'עסקי אוויר' ומלימוד תורה, ולעיצובה של תמונה היסטורית מאוזנת.

John D. Klier, 'What Exactly Was the Shtetl?', *The Shtetl: Image and Reality*, eds. 136 Genady Estreich and Mikhail Krutikov, Oxford 2000, p. 24

137 כך בתקנות מיסוי של הקהילה הקראית בטרקאיי משנת 1671: 'מי שעובד אדמה מכל חבית אשר יורע חמישה גדולים פולניש'. ראו: Jacob Mann, *Texts and Studies*, 2, Philadelphia 1935, p. 856. וראו גם: Ananiasz Zajaczkowski, *Karaims in Poland*, Warszawa 1961, pp. 70–71.

138 אברהם קריב, 'ליטא מכורת', בתוך: יעקב דוד קמזון, יהדות ליטא, ירושלים תשי"ט, עמ' ז.